

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Таратун Лілія Олександрівна

**«АЗІЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО»: СУТНІСТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ
СТАНОВЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
(НА ПРИКЛАДІ ЯПОНІЇ)**

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ В. В. Михтуненко
Кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
всесвітньої історії, міжнародних
відносин та методики навчання
історичних дисциплін

«_____» «___» 2021 року

Виконавець

_____ Л.О. Таратун

«_____» «___» 2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	6
1.1 Аналіз джерельної бази дослідження	6
1.2 Історіографія проблеми.....	8
Висновки до розділу 1.....	21
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ЯВИЩА ЕКОНОМІЧНОГО ДИВА В СВІТОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ	23
2.1. Поняття «економічне диво», його індикатори та етапи	23
2.2. Фактори та передумови формування «економічного дива»	31
Висновки до розділу 2.....	46
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЯПОНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	48
3.1. Особливості американської окупаційної політики в Японії	48
3.2. Модель японського «економічного дива»: сутність та характерні риси	56
3.3. Японія у пост-окупаційний період (початок ХХІ ст.): економічні традиції та новації	67
Висновки до розділу 3.....	85
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	90

ВСТУП

Актуальність дослідження. Досвід реформування економік сучасних розвинених країн, що дозволив сформувати їх еволюційний шлях розвитку, потребує досконального дослідження. Оскільки економіки найбільш розвинених сьогодні країн, проходили не один кризовий період і успішно його долали. Також на сучасному етапі розвитку світової економіки визначальне значення для економічного росту та розвитку здобувають інновації і нові технології. Не підлягає сумніву, що інновації стимулюють основні рушійні процеси, будучи драйвером, за допомогою якого йде розвиток людства та світового господарства. За таких умов особливої актуальності набувають дослідження досвіду економічного розвитку Азіатських країн, зокрема Японії, якій вдалося продемонструвати стрімкий розвиток за дуже короткий проміжок часу.

На даний момент Японія є однією з найрозвиненіших країн у світі, уступаючи за обсягом ВВП лише США та КНР. Але, так було не завжди. Потерпівши поразку в Другій світовій війні, не маючи великої кількості корисних копалин, вона за чверть століття піднялася за обсягом ВВП на друге місце у світі. В середині 40-х років ХХ століття японська економіка була практично повністю зруйнована, проте грамотне ведення економічної політики сприяло появі «японського економічного дива».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями дослідження особливостей стрімкого розвитку Японії та інших азійських країн займалися такі вітчизняні та закордонні вчені, як: Р. Бенедикт, Ч.Джонсон, С. Токамісу, Кобаясі Гію, М. Морітані, Е. Токомає, Т. Дзюн, К. Єсіно, Р. Бреннер, Д. Л.Мак – Клейн, В. Дунаєв, А. Дінкевіч, І. Латишев, Є.Молодякова, С. Арутюнова, С. Кроукур, К. Онкава, Г. Розовські, О. Караханова, Г. Гончарова, Н. Городня, В. Захарченко, О. Квасниця та інші. Не дивлячись на значний внесок зазначених вчених дослідження особливостей формування азіатського економічного дива не втратили своєї актуальності та потребують подальших досліджень.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є визначення сутності, передумов становлення та інноваційної політики «Азійського економічного дива» (на прикладі Японії). Для досягнення даної мети поставлені наступні завдання:

- провести аналіз джерельної бази та історіографії дослідження;
- визначити сутність поняття «економічне диво», його індикатори, фактори та передумови формування «економічного дива»;
- дослідити особливості американської окупаційної політики в Японії;
- проаналізувати модель японського «економічного дива»;
- дослідити економічні традиції та новації Японії у пост-окупаційний період.

Об'єктом дослідження є історичний проміжок розвитку Японії з кінця другої світової війни і до початку XXI ст.

Предмет дослідження є виявлення факторів, що обумовили успішну реалізацію перетворень у контексті модернізації економіки Японії, аналіз сутнісних аспектів «японського економічного дива» і його значення для розвитку країни.

Методи дослідження. При підготовці питань, пов'язаних з дослідженням «Азійського економічного дива» сутності та передумов становлення інноваційної політики Японії, було використано цілий спектр загальнонаукових і спеціальних методів наукового аналізу. Методологічну основу становлять наукові положення діалектичної філософії, такі загальнонаукові методи пізнання, як аналіз, синтез, системний підхід. Також у роботі використовувалися, історико-порівняльний метод, що дозволило встановити об'єктивні закономірності розвитку, історико-генетичний метод сприяв виявленню причинно-наслідкових зв'язків. Проблемно-хронологічний метод дозволив вивчити ціла низка питань у часовій послідовності. За допомогою ретроспективного аналізу було зроблено певні висновки в ході дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. В результаті проведеного дослідження було визначено основні фактори та передумови формування «економічного дива», досліджено економічні традиції та новації Японії у пост-окупаційний період.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дослідження є теоретичною основою для подальшого дослідження даної теми.

Апробація результатів та публікації. Основні наукові висновки та результати дослідження апробовано на засіданнях кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін та у виступах на науково-практичних конференціях:

Таратун Л. Модель японського «економічного дива»: сутність та характерні риси. // Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених». Частина 2. (22-23 квітня 2021 р., м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 78-79.

Таратун Л. Проблема формування зовнішньополітичного курсу повоєнної японії. // Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи». Теорія та методика навчання суспільних дисциплін. № 1 (9). (25-26 березня 2021р., м. Суми). С. 49-52.

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (70 найменувань). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 95 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1 Аналіз джерельної бази дослідження

Для виконання поставлених дослідницьких завдань нами були використані різні джерела, які можна систематизувати за наступними напрямками:

1) статистичні та аналітичні матеріали японських міністерств, установ і відомств, інформаційних служб, щорічні видання, статистичні збірники, тощо. Дана група документів дозволяє проаналізувати особливості японського економічного дива, як передумови становлення інноваційної політики.

2) інформаційно-довідкова література та періодика. Дослідження особливостей розвитку економіки Японії розпочались, ще за радянських часів. Над даними темами працювали вчені-сходознавці Светлов В.С., Гальперін А.Л., Конрад Н.І., Подпалова Г.І., Топеха П.П., Поздняков І.Г., Плетнер О.В., Харнський К.А., Ейдус Х.Т., Макаренко В.В., Іскендеров А.А., Лещенко Н.Ф. Основна увага цих авторів була направлена на вивчення передумов зародження капіталістичних відносин, які формувалися в Японії в епоху Токугава, події наступних етапів розвитку Японії в цих роботах вивчалися через призму політичних і соціальних змін, меншою мірою розглядаючи економічну сторону модернізації.

Також у якості важливих робіт для розуміння економічної історії Японії, у тому числі і періоду японського економічного дива, слід виділити монографії Певзнера Я.А., Сутягіної М.В., Тімоніної І.Л. Оскільки основним предметом дослідження цих авторів все-таки є історія країни після Другої світової війни. В даних роботах у якості головного об'єкта вивчення виступала проблема розвитку капіталізму. У другій половині 50-х рр. під впливом західної «теорії модернізації» починають з'являтися роботи порівняльно-економічного характеру (Оцука Х., Кадзінісі М., Като Т., Осіма К., Оуті Ц.). До 70-х рр. однієї з найбільших у Японії стає школа Ростоу У. Спостерігається збільшення

числа робіт порівняльно-історичного характеру, у тому числі із застосуванням математичних методів дослідження (Уемура М., Такафуса Н., Симпо Х., Кобаяси М., Нісікава С., Ямато С.). Сам Ростоу У. У своїй роботі «Стадії економічного росту» особливу увагу приділяє проблемі факторів підготовки економічного підйому, серед яких, на його думку, найбільша роль у формуванні нової економічної моделі країни належить урядам. Над схожою постановкою завдання, але часом із принципово відмінними від Ростоу У. висновками, працювали також Розовські Х., Окава К., Сайто О., Тайра К. Більш описовими, але, з іншого боку, комплексними в питанні фактури соціально-економічних аспектів японської модернізації є дослідження Сугіяма С., Нормана Є. і Френкса П.

У цілому, роботи західних авторів, як і японських дослідників в останні десятиліття, характеризуються розробкою невеликих конкретно- тематичних областей знання економічної історії без постановки проблемних загальнотеоретичних питань.

Культурні та ідеологічні передумови економічного дива Японії вивчали Хенлі С., Белла Р, Краукор Є., Совастеев В.В., про них багато писав у своїх есе Херн Л. Проблемам освіти присвячені роботи Дора Р. і Прасола А.Ф., проблемам наукового потенціалу та технологічних запозичень - статті Моріс-Судзукі Т., Басіно Д, Маршала Б., Рубингера Р. Мілітаризацією як фактором технологічних запозичень займався Ямамура К. Соціальні питання у своїх роботах піднімає Біслі В. Земельними відносинами та проблемами села займалися Дор Р. і Френкс П. Завданням дослідження історії фінансової та банківської системи Японії присвячені статті Патрика Х., Краукора Є., Камерона Р., Голдсміс Р., Андо М., Асакура К., Норію Т., Аокі М., Осіма Т., Накамура Т., Уемемура М., Накамура Т., Ісії К. Розвитком торговельних відносин присвячені праці Еріксона С., Флетчера В., Хауера К., Хілгерта Ф., Сугіхара К.; темою розширення міжнародної торгівлі Японії з азіатськими країнами присвячені праці Сугіхара К., Каготані Н., Вакімура К., Сугіяма С., Кавакацу Х. Дослідження з розвитку промисловості часом обмежені лише

однієї окремо взятою галуззю. Еріксон С. у ряді статей проаналізував розвиток залізниць; Фарні Д., Саксонхаус Г. і Флетчер В. вивчали окремо бавовняне виробництво; Кавахара Й. - шовкопрядильне виробництво; Андо Й. досліджував важку промисловість; Блюментал Т., Броудбрідж С., Катаяма К. розробляли питання розвитку суднобудівної промисловості. Проблеми розвитку механізації виробництва розглядаються в статтях Вітнера Д. і Мінами Р. Індустріальній політиці на прикладі історії становлення Японської прядильної асоціації присвячені роботи Флетчера В., а на прикладі концерну Мітцубіши - роботи Ямамура Д.О.[1].

У цілому світовим науковим співтовариством проведена чимала робота з вивчення проблем економічного розвитку Японії в епоху економічного дива. При цьому, закордонні дослідження відрізняються набагато більшою кількістю робіт з даної теми та глибиною пророблення історичного матеріалу. Однак ні закордонними, ні вітчизняними вченими дотепер не було написано роботи, яка б розглядала проблеми промислового розвитку Японії в період становлення нової економічної системи (80-х рр. XIX в.) у контексті індустріальної політики уряду, різноманітних джерел фінансування індустріалізації й розвитку закордонних ринків одночасно.

Багато джерел не опубліковані, вони були знайдені за допомогою інформаційної мережі Інтернет, на веб-сторінках, де дослідник може почерпнути оперативну інформацію, статистичні відомості. Комплекс досліджених літературних джерел дозволяє розв'язати поставлені в роботі цілі і завдання та сформулювати висновки.

1.2 Історіографія проблеми

Випускна кваліфікаційна робота, присвячена вивченню однієї із проблем загальної історії, співвідноситься з історіографією загальної історії, а також має різноманітні міжпредметні зв'язки із джерелознавством, сходознавством, етнографією тощо. Історіографія різних аспектів тематики дипломного

дослідження включає значний за науковим спектром масив літератури, розглянемо основні його складові.

В закордонній та вітчизняній науковій літературі «економічне диво» найчастіше вивчають як феномен в окремо взятих країнах, не розглядаючи його у світовому масштабі.

Про модернізацію Японії та «економічне диво» досить давно ведуться наукові суперечки, що відбивають досить неоднозначні погляди та підходи дослідників різних країн, як до оцінки самого процесу, так і його динаміки та особливостей. І ця ситуація цілком виправдана, тому що модернізація та «економічне диво» Японії - явище складне, багатовекторне. Модернізація дала можливість Японії перейти з моделі «наступного розвитку» до наздоганяючого розвитку і навіть запропонувати світу подальші шляхи вдосконалювання.

Про модернізацію післявоєнної Японії можна виділити два наукові напрями:

1. «Хризантема та меч» або «Американська школа», один із засновників якого є Рут Бенедикт, згідно з яким передумовою модернізації післявоєнної Японії та формування економічного дива була «Обов'язкова вестернізація» [2, с. 32].

2. Ревізіоністична теорія, один із засновників якої є Чалмерс Джонсон, він і інші представники цього напрямку вважають, що основи післявоєнної модернізації потрібно шукати в історичній безперервності довоєнної та післявоєнної Японії, а також в організації та своєрідності її культурної оригінальності та громадському житті [3, 128]. Крім перерахованих вище напрямків модернізації післявоєнної Японії існують також багато інших підходів, які досліджують «Японське диво» і вони постійно додаються та удосконалюються.

Провідними закордонними дослідниками, що висвітлювали проблему відновлення економічної системи, що докладно описують якісні зміни в японській економіці в період економічного дива були японські вчені такі як

Сава Токамісу [4], у дослідженні якого приділяється увага періоду з 1955-1973 рр., а так само проводяться паралелі з економікою Японії 1990- х років.

Кобаясі Гіо [5], який приділяв особливої увагу руху іноземного капіталу в Японії і його ролі у відродженні японської економіки. Масанорі Морітані [6] у своєму дослідженні дав комплексний аналіз позиції Японії у використанні досягнень світового науково-технічного прогресу, у розробці та промисловому застосуванні новітніх технологій.

Монографія Ейджі Токомає [7] містить у собі інформацію про післявоєнне життя Японії, про окупацію та прийняття нової конституції .

У монографії «Японська ідеологія», відомий мислитель - марксист суспільний діяч Тосака Дзюн дав гостру, актуальну і в наш час критику, ідей японізму, фашизму, лібералізму [8].

Велику роль у формуванні та реалізації «японського економічного дива» зіграв розвиток ідеології націоналізму, який мав глибоке історичне коріння.

Одним з основних напрямків у дослідженні економічного розвитку та відродження націоналізму стало осмислення феномену «ніхондзінрон». Так називають комплекс переконань (не оформлених у строге навчання), головними з яких є: загострена свідомість національної ідентичності, преклоніння перед національними традиціями та традиційним укладом [9, с. 27]. Найбільш широке поширення даний феномен одержав в період максимального економічного росту в Японії, і був відбиттям прагнення національної самосвідомості подолати комплекс переможеної та окупованої країни.

Однієї з робіт, у якій осмислюється феномен «ніхондзінрон» у його зв'язку з історичним минулим, є дослідження Харумі Бефу, почесного професора антропології Стенфордського університету (США), автора декількох монографій з питань стрімкого економічного розвитку та національної і культурної ідентичності японців . У його статті «Символи націоналізму та ніхондзінрон» досліджується зв'язок національних символів Японії, таких як національний прапор, національний гімн, національна емблема та національні ритуали, зі швидким економічним розвитком в період японського економічного

дива [10]. За його словами, ідеї ніхондзінрон про унікальність японської нації були основним проявом культурного націоналізму. Таким чином, ніхондзінрон є свого роду заміною символам, що втілюють почуття спільної приналежності та національної єдності. Саме прихильність до ідей національної єдності зробила можливість реалізації економічного дива у післявоєнній Японії. Бефу вважає, що в умовах відсутності національних символів, які можна відкрито почитати, населенню країни була потрібна еквівалентна заміна, яка служила б для визначення культурної ідентичності народу. Такою заміною і послужив дискурс ніхондзінрон, що швидко став популярним у Японії: «В умовах відсутності головних символів, які могли б служити для визначення національної ідентичності, вираження національної єдності та демонстрації національній гордості, поява ніхондзінрон стало підходящою заміною. Таким чином, автор розглядає одну із традиційних тем досліджень про стрімкий економічний розвиток та ідеї націоналізму через національну символіку та період окупації - у зіставленні з ідеологією ніхондзінрон, у новому історичному контексті.

Інший автор, Косаку Єсіно, професор соціології Токійського університету, є автором цілого ряду робіт, присвячених проблемам становлення та розвитку японського економічного дива та націоналізму і національної ідентичності в Азії. Її книга *Культурний націоналізм у сучасній Японії: соціологічне дослідження*» підрозділяється на дві частини: теоретичну та практичну. У першій частині вона аналізує феномен «ніхондзінрон» як інтелектуальну основу сучасного японського націоналізму та становлення як високо розвинутої країни. Вона також розглядає теоретичні аспекти проблем, що стосуються етнічності, національній ідентичності, культурного націоналізму у зв'язку з економічним розвитком. Практична частина присвячена інтерпретації даних проведеного нею соціологічного дослідження. У якості респондентів виступали працівники сфери освіти та підприємці. Обидві ці соціальні групи, на думку Єсіно, є «споживачами» ідей про японську винятковість.

Особливістю праці К. Єсіно є використання соціологічного підходу стосовно до аналізу ідей ніхондзінрон. Разом з тим у методологічний арсенал даного автора входить і компаративістський підхід. На її думку, критики теорії ніхондзінрон роблять однакове допущення, згідно з яким ідеї про «унікальність» власної нації властиві лише японцям. Щоб довести зворотне, вона присвячує окрему главу своєї книги порівняльному аналізу осмислення специфічних національних особливостей представниками різних країн Європи.

Ще одним аспектом робіт Єсіно є розгляд нею культурного націоналізму в Японії у рамках типології «первинного» і «вторинного» націоналізму. Під «первинним», або «оригінальним», вона розуміє націоналізм, у якому основна увага приділяється історичному та міфологічному аспектам. Це пов'язане з формуванням національної ідентичності, а інтерес народу до національної історії насаджується «зверху», найчастіше при впливі держави та системи обов'язкової освіти, як і було у випадку довоєнної Японії [11, с. 25]. Націоналізм же «вторинного» типу, згідно з даною типологією, сприяє збереженню почуття національної ідентичності в умовах націй, що вже сформувались [12, с. 4]. На цьому етапі національна ідентичність тісно взаємозалежна з повсякденним життям націй і саме розвиток даного виду націоналізму дозволив розвиток та реалізацію японського економічного дива. К. Єсіно характеризує спосіб аргументації, застосовуваний у дискурсі ніхондзінрон, як культуралізм, або культурний детермінізм. Культура в цих теоріях розглядається як інфраструктурний, системотворчий елемент, у той час як події, що відбуваються в економічній, політичній і соціальній сферах, пояснюються специфічними особливостями унікальної японської культури, насамперед японського етносу.

Автор також виділяє два основні концепти, що є базовими для ідей про японську унікальність та необхідність становлення Японії як передової країни в різних сферах життєдіяльності: по-перше, це унікальна модель міжособистісної комунікації, в основі якої лежать нелогічність, двозначність, ситуаційна етика та емоційність мови. Ця модель протиставляється в роботах з ніхондзінрон

західній логічній, раціональній та прямолінійній моделі міжособистісної комунікації; по-друге, це особливості соціальної структури японського суспільства, а саме його групова орієнтація, яка, у свою чергу, протиставляється індивідуалізму західного суспільства.

У більш пізній своїй статті «Культуралізм, расизм і інтернаціоналізм у дискурсі про японську ідентичність та феномен японського економічного дива» вона відзначає, що ці відмінності можуть трактуватися не тільки як підстава для виділення відмінних особливостей японської культури, але і як особливості здатні об'єднати людей для досягнення спільної мети.

У міркуваннях про групову орієнтацію японського суспільства Єсіно згадує відомі концепції «вертикального суспільства» (теорія соціального антрополога Накане Тіе, згідно з якою японське суспільство, на протигагу американському, відрізняється вертикальною стратифікацією, і основними стратами є не горизонтальні класи, а вертикально організовані групи) і «амае» (теорія психіатра Дій Такео, згідно з якою почуття залежності (амае) визначає міжособистісні відносини та здійснює вплив на розвиток як кожного індивідуума так і суспільства в цілому). У цілому вона вважає, що відносини в японському суспільстві можуть бути коректніше всього визначені за допомогою терміна «міжособистісність».

«Дискусії про японську унікальність, - пише Єсіно, - є дискусіями про відмінність особливого виду. Японська ідентичність являє собою анти- образ усього чужого і тому може бути підкріплена тільки формуванням вигляду «іншого», а саме Заходу (а в попередні епохи - Китаю). Загалом етнічність можна в деякому змісті розуміти як символічний прикордонний процес організації відмінностей між «ними» і «нами» і саме на цій відмінності стало можливе унікальне явище японське «економічне диво» [12, с. 8]. На думку Єсіно, у теоріях ніхондзінрон для зміцнення японської ідентичності активно підкреслюється не відмінності «інших», а відмінності «себе», тобто самої японської нації, яка завдяки своїм відмінностям в змозі створити «економічне диво». Згідно з її концепцією, японська культура, довгий час, перебувала на

периферії відносно «центральных» культур, розуміється самими японцями як «виключення» із загальноприйнятої «норми». Крім культурної аргументації, Єсіно також відзначає важливість расового мислення у дискурсі ніхондзінрон. Щоб уникнути недорозуміння автор пояснює, що звертається не до біологічної, а до соціологічної концепції рас, допускаючи, що поняття «раса» може бути визначене як «група людей, що розуміє себе або, що розуміється іншими групами як одмінна від інших груп на основі вроджених зовнішніх та інших характеристик. Концепт раси не має дійсної біологічної основи і є, у першу чергу, соціально сконструйованим» [13, с. 18]. Ґрунтуючись на такому допущенні, Єсіно виділяє два аспекти расового мислення, властивих працям по ніхондзінрон та економічному диву японського народу. По-перше, це поняття про «японську расу», по-друге - відносини між расовим і культурним аспектами в процесі формування японської національної ідентичності та економічного розвитку.

Що стосується взаємозв'язку расової та культурної ідентичності, то ідеї, які Єсіно висуває в теоретичній частині свого дослідження, знаходять практичне підтвердження в згаданому дослідженні. Згідно даним опитування, наведеним Єсіно, практично всі респонденти, так чи інакше, передали думку про сутнісні відмінності японців від представників інших народів. Більше того, більшість опитаних дотримувалися точки зору, згідно з якою люди, що не народжені японцями, не здатні в повною мірою зрозуміти японський стиль життя або поведінки.

За даними свого дослідження, Єсіно робить висновок про найбільшу зацікавленість ідеями ніхондзінрон представників сфери бізнесу, що і були основою яка дозволила японському економічному диву стати можливим. Дослідник доходить висновку про важливість ролі японських компаній у процесі популяризації даних ідей. Вона відзначає великий вплив, який виявили японські бізнес-еліти не тільки на поширення, але і на формування ідей про унікальність японській бізнес-культури, яка, у свою чергу, стала частиною дискурсу ніхондзінрон. На думку багатьох підприємців, саме специфіка

японської ділової культури, яка, у свою чергу, відбиває унікальність національного характеру, і стала базовою основою «японського економічного дива» у зазначений період.

Таким чином, ми бачимо, що в праці Косаку Єсіно теоретичний аналіз і практичне дослідження сприйняття ідей ніхондзінрон населенням перебувають у глибокому взаємозв'язку: моделі ніхондзінрон, виявленні Єсіно в теоретичній частині дослідження, знаходять своє підтвердження в даних соціологічного опитування, проведеного автором серед працівників сфери освіти та працівників сфери бізнесу.

У тематичній різноманітності робіт про націоналізм та його зв'язок з японським «економічним дивом» чітко виділяються ключові сюжети: ніхондзінрон і різні його аспекти - від економічних, політичних (національні символи) до культурних і історичних (Бефу, Єсіно); формування національної ідентичності (Сімадзу); політичний націоналізм і окремі його прояви, що впливають не тільки на ситуацію усередині країни, але й на відносини Японії з найближчими сусідами по регіоні (Такахасі, Нозакі).

У розглянутих роботах відзначається широкий спектр дослідницьких практик. Так, Єсіно використовує компаративістський і соціологічний метод, а Сімадзу демонструє у своїх дослідженнях близькість до історико-антропологічних напрямків.

У цілому ж можна констатувати перевагу культурологічного та історичного підходів до розробки проблематики феномену японського економічного дива, не позбавленого в той же час політичної актуальності.

Для більшості публікацій характерна комбінація теоретичного та емпіричного підходів (дослідження особистих документів, матеріали соціологічного дослідження).

Ще однієї відмітною рисою японських авторів є вивчення феномену японського економічного дива «знизу», з погляду його рядових носіїв, споживачів і розповсюджувачів (Єсіно, Сімадзу). Дослідникам важливо

вивчити та зрозуміти, як саме суспільство, а не тільки держава, сприймає та відтворює ідеї національного розвитку і економічного в тому числі.

Науковий інтерес японське економічне диво викликало і у американських учених, зокрема у провідного дослідника- марксиста Р. Бреннера [14]. Бреннер, охоплюючи у своєму дослідженні післявоєнне обладнання економіки США, Німеччини і Японії, проводив паралелі, встановлював і пояснював зв'язки між ними. Що немало важно для теми нашого дослідження, приділяв увагу процесу росту японської економіки, її кризи, і так само становленню нової економічної системи, даючи докладну характеристику її етапів, підкреслюючи особливості кожного з них.

У монографії Джеймса Л. Мак - Клейна «Від сегуната Токугави - у XXI століття» [15], висвітлено шлях який пройшла Японія з початку XVII ст. до сучасності. Відкриває книгу блискуча епоха сегуната Токугави Іеясу, що почалася в 1603 г. у замку Фусімі. Завершує її XX століття. Це оповідання про націю, чия могутність і багата культура прославили її на увесь світ. Зліт і падіння стану самураїв, реставрація імператорської влади в епоху Мейдзі, розквіт імператорської Японії після перемоги над Росією, занурення країни в безодню руйнівної війни, окупація Японії та відновлення її в післявоєнний період. Яскраво та переконливо показане повсякденне життя японців, що складається в загальну картину історії. Усі факти та події подаються не з погляду західної людини, а через призму світосприймання самих японців.

Фундаментальна робота історичної науки про Японію «Історія Японії 1945 - 1975 рр.» (М., 1978 р.) містить інформацію про основні напрямки у вивченні політики цієї країни. Ця робота дала поштовх для створення великої кількості праць, що докладніше розкривають проблеми цієї країни [16].

Робота В. І. Дунаєва «Японці в Японії» розкриває зміни в японському менталітеті після другої світової війни [17].

Матеріали «круглого столу», присвячені проблемам японської демократії опубліковані в збірнику «Демократія в Японії: досвід та уроки». У якому

представлені позитивні успіхи японської демократії, які можуть використовуватися і у іншій країні [18].

Дінкевіч А. І. У своїй статті - «До осмислення досвіду економічного розвитку Японії», всебічно аналізує зміни в японській економіці, передумови та підсумки [21].

Проблема людського фактору, зміни ментальних установок японського народу, виникнення явищ, властивих для епохи постіндустріального суспільства розглянуті в роботах Цветова В. Я., Проннікова В. А. і Ладанова І. Д., Тавровського Ю. Ці автори зуміли показати, як змінився національний характер японців під впливом факторів поразки, проникнення американських цінностей у Японію.

Особливою групою історіографічних робіт є роботи авторів, що писали про конституційне право - Латишев І. А., Чіркін В. Є. та інші, які аналізували нову Конституцію, права та свободи японського народу [24].

Істотний внесок у розробку даного питання внесли: Кутаков Л. М., Кузнєцов Ю. Д., Навлицька Г. Б., Сиріцин І. М., Леонтьєва Е., Рамзесв. Б., Попов В. А., Лукашенко О., Побиваєв С., Динкевич А. І., Нікітін С. М., Степанова М. П., Бідняк І. Я., Гальперін А. Л., Грішелева Л. Д., Подпалова Г. І., Топеха П. П., Ейдус Х. Т. та інші.

Монографія, присвячена Світовій кризі в Японії підготовлена вченими (Є. В. Молодякова) присвячена проблемам японського суспільства, яке можна охарактеризувати як мінливе та незмінне. Розробляючи тему автори виходили з того, що всім країнам на певному етапі розвитку властиві певні загальні закономірності, але проявляються вони по-різному. У монографії показано як трансформується японське суспільство під впливом економічних, політичних, соціальних, психологічних, релігійних факторів [25].

У монографії аналізуються особливості протікання кризи в Японії, реакція на неї ділових кіл і країни, а також її вплив на різні сторони життя японського суспільства. Монографія складається із трьох розділів. У першому розглядається безпосередньо економічна криза і її прояви в Японії. У другому

та третьому - вплив кризи на ряд сфер і областей життя країни (соціальну сферу, культуру, зовнішню та внутрішню політику тощо). Авторський колектив представив досить повну та багатогранну картину подій, що мали місце в Японії з початку кризи, виявив нові тенденції в розвитку її економіки, внутрішньої й зовнішньої політики, показав, як вплинула криза на деякі старі проблеми японського суспільства і які нові проблеми вона викликала[25].

Автори звернулися до проблем, яким раніше приділялася недостатня увага. До них відносяться історія країни та рідна мова як соціальна цінність, релігія та класична література в системі соціальних цінностей, естетичні цінності та система цінностей молоді через призму мас-культури, родина та доля довічного найму. Усе це дало можливість зрозуміти, що є константою, а що постійно змінюється, доповнюється новим змістом, збагачуючи життя кожної людини та суспільства в цілому.

Монографія С.А. Арутюнова - являє собою глибоке та всебічне дослідження побуту сучасних японців. При описі побуту автор приділяє великої увагу динаміці змін різних сторін життя японців, що відбуваються в результаті взаємодії та взаємопроникнення традиційної японської і західної культур, значне місце в даній роботі займає опис змін побуту японців під впливом японського економічного дива та становлення інноваційної політики [26].

Грегорі Орнатовські у своїй роботі «Конфуціанська етика та економічний розвиток» показує, що довоєнній Японії конфуціанська етика відіграла як мінімум двояку роль. З одного боку, ця система цінностей стимулювала працьовитість, а з іншого - призивала шукати моральні відповіді на всі економічні та соціальні виклики. Тобто противилася інноваціям. У цій ситуації було неможливо необхідне для економічного розвитку «творче руйнування» (Й. Шумпетер) [27]. У післявоєнній Японії конфуціанська етика перетерпіла серйозні метаморфози та перестала пручатися інноваціям. У такому виді конфуціанство дійсно стало корисним для економічного розвитку.

Прихильники «реалізму» і «космополітизму» розглядають економічний розвиток Японії винятково через призму економічних механізмів, але тільки перші наголошують на внутрішніх факторах, а другі - на зовнішні. Приміром, реалісти стверджують, що економічний успіх Японії настав у результаті тих же факторів, що й в інших розвинених країн (Франція, Німеччина, Великобританія). «Космополіти» наголошують на тому, що Японія була частиною світової господарської системи та розвивалася разом з нею. Доводячи цей підхід до логічного кінця й злегка політизуючи його, можна сказати, що Японія була «обрана» у якості одного із центрів світового капіталізму в Східній Азії. Саме тому США виділили кошти на економічну реконструкцію регіону. У рамках цього підходу можна навіть розглядати В'єтнамську війну як захист торговельних інтересів японського бізнесу в країні. Нарешті, прихильники «синтетичного» підходу, як це випливає з назви, намагаються об'єднати культурологічну й економічну парадигми.

Економічний історик Олександр Гершенкрон першим сформулював парадоксальну ідею «переваги відсталості», згідно з якою менш розвинені економіки можуть запозичити технології в більш розвинених і тим самим «перескакувати» через цілі фази розвитку [28]. До реставрації Мейдзи цю ідею застосовує економіст С. Кроукур [29], який вважає, що найважливішим фактором прискореної індустріалізації Японії був той факт, що вона почала свій розвиток через майже століття після передових країн Західної Європи та Північної Америки. Іншими словами, Японія використовувала досвід промислово-розвинених країн.

Схожої точки зору дотримуються дослідники К. Онкава та Г. Розовські, що вважають, що запорука японського економічного підйому - використання сучасних західних технологій [30].

Дослідження особливостей японського економічного дива не залишилось поза увагою і українських вчених. Так в роботах Караханової О., зокрема у статті «Японське «економічне диво»: основні аспекти, запозичення досвіду» проведено аналіз японського феномену, здійснено вивчення тих законів, які

пояснюють його сутність. Також, здійснена спроба з'ясувати механізми, які діяли після війни та привели до швидкого зростання, їх подальший вплив на економіку країни. Протягом роботи розглянуті також економічні проблеми тогочасної Японії та шляхи їх вирішення [31].

В статті Гончарової Г.О. «Японське економічне диво»: можливості застосування досвіду в економіці України» досліджено передумови формування японського економічного дива, його особливості та можливості застосування японського досвіду для розвитку вітчизняної економіки [32].

В статті Н. Городні «Специфіка суспільно-економічної моделі Японії та її еволюція в умовах глобалізації» проведено дослідження особливостей суспільно економічної моделі розвитку Японії від часів імперії до початку 21 ст. Особлива увага в статті приділена особливостям та передумовам розвитку економічного дива та формування сучасної інноваційної політики Японії [33].

В роботі В. І. Захарченко «Базові моделі економічних реформ: зарубіжний досвід використання» розкрито зміст базових моделей реформування економік країн різних типів, що базуються на теоріях неокласики та неокласичного синтезу. Особлива увага звернена на теоретичне підґрунтя трансформацій економіки в постсоціалістичних країнах та країнах «економічного дива» (Німеччина, Японія, Південна Корея та ін.). З'ясовано соціально-економічні, історичні та інституціональні фактори здійснення економічних реформ. Показано особливості проведення економічних реформ та окремих заходів з реформування економіки зарубіжних країн та визначено можливість і доцільність їх використання в Україні. Визначено напрями реформування вітчизняної економіки на основі інноваційно-інвестиційної стратегії її розвитку з урахуванням зарубіжного досвіду. Встановлено перспективні напрями сталого економічного розвитку національних економік у контексті базових моделей економічних реформ. Обґрунтована необхідність трансформації економічних моделей окремих країн в умовах геополітичних та гео економічних змін [34].

В дослідженні О. Квасниці «Японська ідентитарна матриця, як чинник буття нації» автор робить спробу з'ясувати складові японської ідентитарної матриці і її вплив на буття нації, а також пояснити вплив національної свідомості на формування національної ідеї в контексті теорій «кокутай» та «ніхонджінрон». особлива увага в дослідженні приділяється впливу національних ідей на формування японського економічного дива[35].

Отже, проведене дослідження дало змогу встановити, що проблемам розвитку японського економічного дива присвячена велика кількість наукових праць вчених по всьому світу. При чому кожна з груп вчених підходить до трактування досліджуваного феномену з власної, відмінної від інших точки зору. Разом з тим, можливо, саме відзначений нами плюралізм точок зору та дослідницьких підходів є причиною того, що серед вивчених нами робіт авторів відсутнє комплексне дослідження, у якому проблематика феномену японського економічного дива була б розглянута в історичній ретроспективі і різноманітні його проявів.

Висновки до розділу 1

В ході проведеного дослідження літературної бази та історіографії проблеми були отримані наступні результати:

1. Встановлено, що світовим науковим співтовариством проведена чимала робота з вивчення проблем економічного розвитку Японії в епоху економічного дива. При цьому, закордонні дослідження відрізняються набагато більшою кількістю робіт з даної теми та глибиною пророблення історичного матеріалу. Однак ні закордонними, ні вітчизняними вченими дотепер не було написано роботи, яка б розглядала проблеми промислового розвитку Японії в період становлення нової економічної системи (80-х рр. XIX в.) у контексті індустриальної політики уряду, різноманітних джерел фінансування індустриалізації й розвитку закордонних ринків одночасно. Багато джерел не опубліковані, вони були знайдені за допомогою інформаційної мережі Інтернет, на веб-сторінках, де дослідник може почерпнути оперативну інформацію,

статистичні відомості. Комплекс досліджених літературних джерел дозволяє розв'язати поставлені в роботі цілі і завдання та сформулювати висновки.

2. Виявлено, що проблемам розвитку японського економічного дива присвячена велика кількість наукових праць вчених по всьому світу. При чому кожна з груп вчених підходить до трактування досліджуваного феномену з власної, відмінної від інших точки зору. Разом з тим, можливо, саме відзначений нами плюралізм точок зору та дослідницьких підходів є причиною того, що серед вивчених нами робіт авторів відсутнє комплексне дослідження, у якому проблематика феномену японського економічного дива була б розглянута в історичній ретроспективі і різноманітні його прояви.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ЯВИЩА ЕКОНОМІЧНОГО ДИВА В СВІТОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ

2.1. Поняття «економічне диво», його індикатори та етапи

У другій половині ХХ століття ряд країн Європи та Східної Азії переживали бум Німеччина, Японія, інші країни. У Німеччині за 1950-60ті роки ВВП виріс більш ніж у два рази, а до середини 60-х потроївся. Середньорічні темпи ВВП за цей період склали 8,6 %, індекс промислового виробництва досяг 249 %. Безробіття становило менш 1 %. За 1957-1973 роки ВНП Японії збільшився в 6,5 рази, а обсяг промислового виробництва майже в 10 раз [34]. Феномен «економічного чуда» спостерігався в Республіці Корея, Сінгапурі, Гонконзі, Тайвані тощо; пізніше в регіоні Південно-східної Азії, Китаї. Ці економічні досягнення, відзначаються в літературі, проте не вписуються ні в які теорії. Звідси акцентується важливість пошуку нових ідей у галузі економіки розвитку.

Феномен «економічне диво» уже протягом останніх декількох десятиліть є об'єктом міждисциплінарного вивчення для дослідників. Стійкий інтерес дослідників до проблеми обумовлюється, головним чином, тим, що даний процес модернізації сприяв виходу держав у найкоротший термін на міжнародну арену зовсім у новій для себе якості. Країни в яких мало місце «економічне диво» становилися конкурентоспроможними серед передових країн у рекордно короткий термін. Причини цього, безумовно, цікавлять економістів і сьогодні, тому що будь-яка світова держава прагне, якщо не поліпшити свої позиції на міжнародній арені, то хоча б зберегти їх [35].

По суті «економічним диво» називають швидке зростання національної економіки. Швидке зростання означає, що темпи її росту суттєво та стійко перевищують темпи росту економік інших країн.

Кожен дослідник, праці якого аналізувалися в ході дослідження, так чи інакше дає визначення поняттю «економічне диво». Сама термінологія «диво»,

на думку Такатоши Іто [36], походить із того, що економісти, використовуючи економічну модель росту Солоу та аналізуючи загальну продуктивність факторів виробництва, не змогли пояснити протиріччя, які вони виявили.

Згідно із точкою зору Є.В. Молодякової, «економічне диво» - це величезний стрибок кількісних та якісних показників економіки.

Доктор економічних наук І. П. Лебедева під «економічним дивом» розуміє «період, під час якого країна входить в систему загально визнаних світових цінностей, де вона в історично короткий термін займає місце високорозвиненого партнера промислових лідерів» [37].

Слід зазначити, що даний процес розглядається в різних аспектах: з економічної, політичної та соціально-культурної точки зору, що дозволяє говорити про його багатозначність і безліч полів для його вивчення.

Під «економічним дивом» слід розуміти економічний ріст, тобто збільшення обсягів товарів і послуг, які створені за певний період.

Динаміка економічного росту в період «економічного дива» показує рівень розвитку національних економік, життєвий рівень населення, те, як вирішуються проблеми обмежених ресурсів.

Рівень економічного росту в період «економічного дива» можна виміряти на основі рис.2.1.

При для порівняння рівня життя населення в період «економічного дива» перевага віддається другому способу.

Об'єктами економічного росту в період «економічного дива» служать економіка, промисловість і певні господарюючі суб'єкти.

Структура економічного росту в період «економічного дива» обмежується факторами суспільного розвитку та стадіями життєвого циклу економічних суб'єктів.

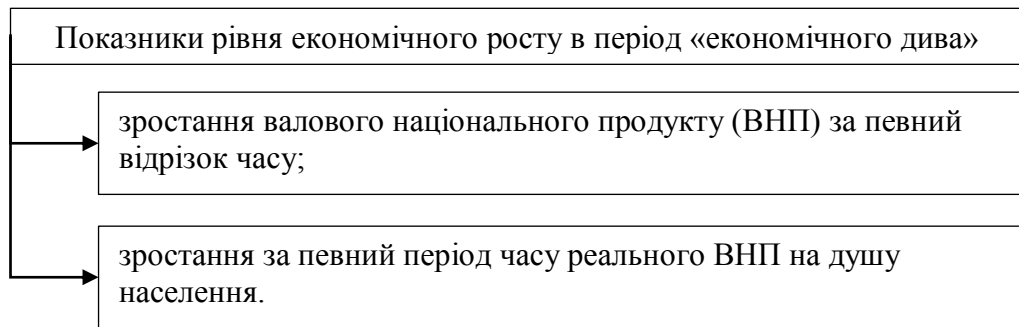

Рис.2.1. Показники рівня економічного росту в період «економічного дива»

Джерело: побудовано автором на основі [38, 39]

Основною передумовою реалізації економічного росту в період «економічного дива» служить потенціал росту висококваліфікованої робочої сили, земля, природні ресурси, географічні та історичні фактори. Однак збільшення потенціалу не завжди позитивно позначається на економічному рості. Збільшення потенціалу зводиться до збільшення національних багатств.

Потенціал економічного росту в період «економічного дива» - це нарощування обсягів, залучених у виробництво та використовуваних у конкуренції, переміщенні, тощо економічних суб'єктів в інноваційно-технологічні економічні галузі.

Економічний ріст в період «економічного дива» класифікується за такими ознаками:

- темп зростання головних економічних показників (Валовий Внутрішній Продукт на душу населення, виробнича ефективність, тощо);
- рівень застосування економічних ресурсів - екстенсивне та інтенсивне зростання;
- взаємовідношення національної та світової економіки;
- види темпів росту - фактичний, гарантований, природній;
- стосовно діючих нормативно-правових актів - легальний, тіньовий і кримінальний ріст;

– залежно від світової тенденції - економічний ріст, орієнтований на імпортозаміщення та формування самостійної економічної системи; ріст, орієнтований на експортний розвиток і використання міжнародного поділу праці;

– тривалість здійснення - середньо- і довгостроковий ріст;

– характеру здійснення - збалансований і незбалансований і ін. [38].

Виділяють два основні типи економічного росту притаманні і функціонуванню економіки в період «економічного дива»: екстенсивний і інтенсивний.

Екстенсивний тип економічного росту - це кількісне підвищення виробничих факторів, а інтенсивний тип - це якісне вдосконалення та поліпшення застосування виробничих факторів. При цьому економічний ріст відбувається і при спадаючих темпах капіталовкладень і при падінні їх фізичного обсягу.

При екстенсивному зростанні тенденція співвідношення факторів рівномірна та зводиться до максимуму виготовлення товару відносно вкладення економічних ресурсів, зокрема від трудових витрат і капітальних вкладень, і частково від НТП.

При інтенсивному зростанні, збільшення суспільного продукту залежить від збільшення кількості виробничих умов: залучення у виробничий процес додаткових трудових джерел, капітальних засобів, земельних ресурсів. А виробничо-технологічна база не зазнає ніяких змін. Даний тип економічного росту забезпечує збільшення продукту шляхом приросту кількості та кваліфікації трудових ресурсів, шляхом підвищення потужності промисловості.

Екстенсивний тип економічного розвитку має певні переваги і припускає збільшення динаміки економічного розвитку, де спостерігається оперативне освоєння природних ресурсів, до того ж сприяє зменшенню безробіття, забезпечуючи повну зайнятість населення.

Але йому притаманні і певні мінуси, такі, як технічна відсталість, оскільки зростання обсягів виготовлення товару відбувається не під впливом

техніко-економічного прогресу. А виробниче збільшення затратно. При позитивному темпі економічного росту кількісне збільшення виробничих засобів прямо співвідноситься із чисельністю зайнятого населення[39].

Періоду розвитку «економічного дива» притаманне екстенсивне розширене відтворення, що характеризується наявністю достатньої кількості трудових і природних джерел в країні, які збільшуються залежно від масштабів виробництва. Але такий варіант зростання також має свої недоліки природні ресурси виснажуються а витрати на трудові ресурси й виробничі засоби для видобутку сировини й паливних ресурсів зростають. Тому подальше економічне зростання потребує все більших і більших ресурсів.

Інтенсивний тип росту економіки в період «економічного дива» передбачає збільшення результатів виробництва, збільшення віддачі використання всіх виробничих факторів, але чисельний вимір використовуваної праці, капітальних засобів, тощо не змінюється. Головним фактором розвитку виступає вдосконалення виробничих технологій, поліпшення якісних виробничих факторів. Найважливішою умовою інтенсивного типу є збільшення трудової продуктивності, що робить можливим «економічне диво».

Розвиток в економіці механізмів «економічного дива» призводить до збільшення випуску продуктів, заснованих на застосуванні результативних і якісних удосконалених виробничих факторів. Збільшення обсягів виробництва шляхом використання результатів НТП, економічних джерел, перекваліфікації робітників. Дані фактори підвищують якість товару, збільшують трудову продуктивність, сприяють ресурсозбереженню, тощо [38].

Перевага інтенсивного виробничого розширення - це ліквідація непереборних бар'єрів економічного росту, що виходять із обмеженості природних джерел. Економічний розвиток переходить на новий щабель, де спостерігається безперервний науково-технічний і економічний прогрес, де індикатором служить збільшення масштабів виробничої наукоємності. Сама вигідна умова розширення - це ресурсозбереження.

Крім того, інтенсифікація економічного зростання, що і являє собою «економічне диво» - це складний процес, пов'язаний з глибоко прогресивною реформацією економічної системи, масштабною перепідготовкою працівників самостійних і професійно підготовлених кадрів.

Так, економічний ріст в період «економічного дива» - це масштабна комплексна зміна системи, яка досягається прогресивними змінами факторів функціонування, що приводить до збільшення національного багатства.

Наприклад, Масахіро Такада в статті «Japans economic miracle: underlying factor and strategies for the growth» [40] головним чином акцентує увагу на економічній стороні «економічного дива». Він говорить про те, що в цей період значний внесок внесли технологічні вдосконалення, тому що «поліпшення технологій в одній галузі впливає на ріст багатьох інших галузей промисловості». Так, поліпшення в сталеливарній промисловості сприяють поліпшенню якості автомобілів. Завдяки цьому автомобільна промисловість може перерости в індустрію та одержати можливість конкурувати на міжнародному ринку. Також економічному росту сприяють зміни в умовах, ведення бізнесу, покращення умов праці, стимулювання як внутрішньої, так і міжнародної конкуренції.

Під політичним аспектом «економічного дива» розуміється роль державної підтримки на етапі його реалізації. Всі дослідники сходяться на думці про величезну роль держави в створенні сприятливих передумов для виникнення «економічного дива». Досягненню поставлених цілей сприяють успішна економічна політика та планування. Крім планування, державою також має бути проведено ряд інших заходів для успішної модернізації, про них пише І.П. Лебедева [37]. Вона говорить про те, що уряд має підтримувати не тільки ті галузі промисловості, які вже є конкурентоспроможними, але й ті, які стануть ними в майбутньому. Так, мають бути встановлені норми та стандарти відносно певних сторін діяльності підприємств, для підняття технічного рівня виробництва, підвищення ефективності використання ресурсів, посилення конкурентоспроможності промисловості та підвищення якості продукції.

Держава має прагнути додати цьому процесу цілеспрямований і поступальний характер, завдяки її політиці може бути створений сприятливий клімат для інвестицій у відновлення устаткування, для відкриття справи в нових галузях, для розвитку всіх форм підприємництва.

Що стосується соціальної сторони досліджуваного феномена, то неодноразово вчені акцентували свою увагу на особливості менталітету населення, як на визначальному факторі успішної модернізації економіки країни. М. Такада [40], Є.В. Молодякова[25, 42], С.Б. Маркар'ян[41, 42], а також ряд інших дослідників називають високий ступінь адаптивності населення, його вміння засвоювати різні компоненти інших цивілізацій і перетворювати їх у власні цінності, зберігаючи для майбутніх поколінь, як головну особливість свідомості населення, що здійснює значний вплив на хід модернізації економіки країни.

К. Ягі критикує думку Мураками про те, що існування безсторонньої та компетентної бюрократії - неминуча умова для успіху промислової політики. Сам він вважає, що вроджена та політична напруженість прискореного індустріального розвитку перебуває поза контролем навіть самої компетентної бюрократії, а девелопменталізм самостійно народжується як націоналістична відповідь на міжнародну кризу. К. Ягі говорить про те, що соціальна щільність населення визначає кількісно-якісний склад суспільства, згідно з яким формуються відносини між класами. Усі юридичні, політичні, економічні інститути, а також норми та ідеї є результатом історичного процесу розвитку суспільства [43]. Ці соціологічні відносини фільтрують навіть технології та виробничі сили. Таким чином, «економіка» - це не самостійна підструктура, а економічна поведінка кожного індивіда, що перебуває під впливом прихованих соціологічних факторів. Це ще раз вказує на соціальну роль у модернізаційному процесі, а також на те, що «економічне диво» - це результат комплексної модернізації, а не тільки роботи в економічній сфері.

Незважаючи на досягнуті успіхи в економічному плані, необхідно сказати про те, що «економічне диво» має і свої недоліки, про які говорить ряд

дослідників. В. Блечінгер визначає цей період, як найбільш корупційний. Для того щоб перемогти на виборах, необхідні не стільки політична аргументація та ідеологічні переваги, скільки якість відносин виборчої компанії з її електоратом. Тому, політики в буквальному значенні змагаються між собою за виборця, усіяко підкуповуючи його [44].

С. Партнер називає «економічне диво» найбільш революційним часом за всю історію країн. Це пов'язане з початком епохи масового споживання [45]. Перед розвиток електротехнічних галузей сприяв тому, що перед підприємцями постала проблема: як змусити людям витратити свої засоби на придбання електричних товарів у той час, як їх ледь вистачало для підтримки рівня життя (неодноразово дослідники звертають увагу на низький (у середньому) рівень заробітної плати в країнах під час формування та розвитку «економічного дива»).

Іншими назвами економічного дива є «золоте правило» нагромадження або «золотий рівень» капіталоозброєності. Ці назви відображають суперечливість наслідків нагромадження капіталу.

З одного боку - ріст капіталу - це ріст випуску та, відповідно, ріст споживання - ріст рівня життя.

З іншого боку - ріст капіталу - це необхідність направляти все більші обсяги випуску на відшкодування вибуття капіталу, що знижує обсяг споживання та рівень життя.

Правило визначає «золоту» середину, тобто такий рівень нагромадження та капіталоозброєності, при якому споживання буде максимальним.

Інвестиційний парадокс економічного росту. Інвестиції (і заощадження) не є факторами економічного росту. Це суперечить здоровому глузду (Солоу), але інвестиції та заощадження визначають тільки обсяги нагромадження капіталу, але не темпи росту. Вони дають разовий поштовх - ріст із загасаючими темпами [44].

Інвестиційний парадокс росту добробуту. Ріст інвестицій і економіки в цілому може знижувати обсяги споживання та рівень життя. Це може відбутися

тоді, коли в економіці проявляється правило «золотої» середини, тобто тоді, коли викликаний інвестиціями ріст випуску виявиться менше росту вибуття капіталу.

Підводячи підсумки всьому вищесказаному, слід зазначити, що погляди на «економічне диво» є різними та обумовлені методологічними підходами дослідників. Вони змінюються як у часі, так і в просторі. Не всі дослідники розглядають цей феномен через призму «дива». І це насамперед пов'язане з недоліками системи в політичному та соціальному аспектах. Даний процес і на сьогоднішній день є актуальним для дослідницького осмислення, оскільки є «триваючим» процесом.

2.2. Фактори та передумови формування «економічного дива»

В сучасних умовах економічна наука все більше уваги приділяє проблемам економічного росту. Це пояснюється рядом причин:

По-перше, у світі зберігається приголомшуюча нерівномірність розвитку виробництва серед держав і територій, а отже і, доходів і рівня життя населення, що породжує політичні, соціальні та екологічні проблеми не тільки для цих країн, але і для світового співтовариства. Обсяг доходу на душу населення коливається від сотні тисяч до декількох сотень доларів у рік.

По-друге, темпи економічного росту різні і змінюються в часі не тільки для різних континентів і країн, але також і для окремих держав у силу ряду причин. А причини бувають різні: війна, стихійні лиха, надвиробництво або паніка на біржі. Багато економістів вважають, що для пояснення економічних криз, також як і для періодів бурхливого росту (економічного дива) врахування психологічних і політичних факторів дуже важливе.

По-третє, перед світовим співтовариством гостро постала проблема виснаження непоновлюваних природних ресурсів та інші екологічні проблемами.

Тому високі темпи економічного розвитку привертають не меншу увагу політиків, вчених і громадськості, ніж кризи.

У ХХ столітті мали місце випадки настільки бурхливого розвитку економік деяких країн, що для них часто використовують термін - «економічне диво».

Досвід таких країн серйозно вивчається та має великий теоретичний і практичний інтерес.

За останні 60 років стрімке зростання економіки продемонстрували такі країни, як В'єтнам, Гонконг, Китай, Сінгапур, Тайвань, Південна Корея, Японія в Азії, Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі, Штат Массачусетс США в Америці, а також Німеччина, Франція, Швеція в Європі.

Розглянемо передумови виникнення «економічного дива» в певних країнах докладніше та на основі даного аналізу виділимо загальні передумови формування його формування.

Прискорений економічний ріст розгромленої у війні Німеччини і її вихід у 1950- ті рр. на друге місце у світі журналісти назвали «економічним дивом» [46].

Безумовною основою німецького «економічного дива» було те, що в країні були створенні інститути ринку - банки, біржі, існувала правова система, приватна власність на засоби виробництва та землю. Після війни був величезний внутрішній і зовнішній попит, відновлення руйнувань створювало колосальні можливості для створення, високих темпів розвитку економіки. В країні була наявна кваліфікована робоча сила, що вціліла завдяки звільненню від військової повинності. У вересні 1949 р. на базі трьох окупаційних зон союзників була створена Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). До сильних сторін німецької економіки відносилися традиційна дисциплінованість, працьовитість і заповзятливість населення, а також налагоджена система місцевого самоврядування.

Для надання допомоги зруйнованій Європі, США запропонували план, що одержав назва плану Маршала. Загальний обсяг допомоги Німеччини за час дії програми (1948-1954 г.) склав близько 1.5 млрд. дол., для всієї Європи - 17 млрд. дол [46]. Крім цього, близько 1.2 млрд. дол. Німеччина одержала

протягом 1946-1950 г. за іншими програмами. Загальна допомога від США склала 3.872 млрд. дол. Допомога надходила у вигляді товарних поставок, засоби від реалізації яких направлялися в спеціальні фонди та банки, що призначались для розвитку економіки [46].

Також серед передумов німецького економічного дива можна виділити по-перше, відновлення основного капіталу при посиленій участі держави та низьких військових витратах. Оскільки відновлення довоєнного рівня виробництва було досягнуто трохи пізніше, ніж в інших країнах, то, трохи пізніше було завершено і відновлення основного капіталу. А пізніше - значить на більш високій технічній основі, тому що за ці кілька років виробнича техніка встигнула зробити деякий крок вперед. Здійснювалось відновлення капіталу в значній мірі силами держави, тому що провести технічне переозброєння ослаблені корпорації виявилися не в змозі. Тому в перші післявоєнні роки податки на прибутки корпорацій тут доходили до 90-94%, і ці засоби держава використовувала для корінної реконструкції промисловості.

Можливість витратити більші засоби на реконструкцію збільшувалася завдяки тому, що в 1950-ті рр. на військові витрати йшло тільки 5-6% державного бюджету: Потсдамські угоди забороняли Німеччині озброюватися. Тому ті засоби, які в інших країнах йшли на вдосконалення озброєння, тут вкладалися в експериментальні заводи та цехи, наукові дослідження. В результаті ФРН виявилася попереду інших країн за технічним рівнем промисловості.

По-друге, у післявоєнні роки з'явилася можливість розвивати ті невоєнні галузі виробництва, які багато років пригнічувалися фашистською владою. Попит на товари цих галузей можна було задовольнити, але, на відміну від інших країн, для цього тут було потрібно побудувати нові заводи. Тому в 1950-ті рр. капіталовкладення в промисловість ФРН досягали чверті національного продукту, тоді як в Англії або США вони становили не більш 17% [46].

У першу чергу одержали розвиток металургія, хімічна промисловість, машинобудування, легка промисловість, що переробна промисловість. Дуже

вміло проводилася конверсія військових заводів. Держава впроваджувала програми перенавчання робочої сили.

Крім промисловості, також активно розвивалося сільське господарство, перевершивши довоєнний рівень вже в 1953 р. Цьому сприяла проведена в 1947-1949 рр. земельна реформа, в результаті якої основна частина угідь юнкерських господарств перейшла в руки середніх і дрібних власників.

Уже в 1953 р. активне сальдо торговельного балансу досягло рівня 2.5 млрд. марок. [46]. Почалася зовнішньоторговельна експансія Німеччини, її товари в силу високої якості, відмінного рівня сервісу та прийнятних цін знаходили попит по усьому світу. У середині 50- х років ФРН посідала друге місце по величині золотовалютних резервів (ЗВР) [3]. В 1955 р. вийшла на друге місце у світі серед капіталістичних країн за промисловим виробництвом. В 1957 р. обсяг ЗВР становив 5.6 млрд. дол. [47]. З 1959 р. Німеччина вийшла на друге місце у світі за обсягом експорту [47].

Значну роль у становленні економіки Німеччини зіграло піднесення автомобільної промисловості (Фольцваген і Ауді), виробництво побутової техніки (знаменитий Грюндік, Сіменс). За період з 1949 р. по 1953 р. виробництво автомобілів зросло з 104 055 до 850 000 штук у рік, тобто майже в 7 раз; з 1952 р. по 1956 р. виробництво холодильників зросло з 214 000 до 800 000 штук, тобто в 2.7 рази [48]. Уже в 1950 р. завод, що відродився, «Фольцваген» став робити всесвітньо відомі «жуки», що витримують тверду конкуренцію на міжнародних ринках. Як і в США на заводах Форда, цей автомобіль став всенародним і доступним. Покупка автомобіля стала мрією кожного німця, люди прагнули добре заробляти. У свою чергу розвиток автомобільної промисловості породив попит на будівництво інфраструктури, якісних доріг, відомих по усьому світу як автобани. У країні одержав широкий розвиток автомобільний туризм.

Доходи населення за період з 1950 р. по 1956 р. зросли у два рази [48]. Заробітна плата зростала в середньому на 5 % щорічно. У січні 1957 р. був прийнятий закон про пенсійну реформу, у результаті пенсія в робітників зроста

на 65 %, у службовців на 72 % [47]. Ішло активне та масове формування середнього класу. В 1951 р. було прийнято закон, що закріплював участь робітників у керуванні виробництвом, що вводив у раду директорів підприємства їх представника. Була створена розгалужена система соціального страхування. 5 травня 1955 р. окупаційний режим у Німеччині припинив свої повноваження.

Отже, на основі проведеного дослідження, в якості основних передумов німецького «економічного дива», можна виділити наступні:

- націоналізація економіки;
- перехід до ринкової системи;
- розвиток науково-технічного прогресу;
- орієнтація на експорт продукції;
- інтеграція в європейський простір;
- відновлення промисловості за рахунок впровадження нових технологій;
- допомога США в рамках плану Маршалла;
- врахування закордонного та вітчизняного науково-технічного досвіду;
- кваліфікована робоча сила та ініціативні підприємці;
- економія засобів за рахунок заборони на військове виробництво;
- «мозковий центр» при Економічному керуванні;
- активізація внутрішнього товарообігу.

Наступною країною в якій ми детальніше розглянемо передумови виникнення мало «економічного дива» є Італія. Італійським «економічним дивом» називають період швидкого економічного росту в Італії з середини 1950- х по кінець 1960- х рр. XX ст. У цей час Італія перетворилася з країни, чия економіка була заснована на сільському господарстві в одну з найбільш індустріалізованих країн у Європі.

Після закінчення Другої світової війни Італія була однією з найбільш потерпілих і зруйнованих країн, економіка держави була подавлена та існувала

без будь-яких перспектив. Людські, економічні та соціальні втрати були колосальними. Багато років потому ця ж країна стане однією з найрозвиненіших у Європейському союзі, у деяких сферах змінившись до невпізнанності, перетворившись у впевненого гравця на західному ринку товарів і послуг.

Однією з головних передумов для початку таких кардинальних позитивних змін в економіці стала аграрна реформа 1950 р. Ще до Другої світової війни аграрне питання в Італії стояло дуже гостро. На півдні та у центральній частині країни існували величезні ділянки землі, на яких ніхто не працював, вони були повністю або частково закинуті. У результаті реформи у володіння селян перейшло майже 1,5 млн. га. землі, завдяки державному кредитуванню [49, с. 80].

Ще однією причиною швидкого та стрімкого зростання економіки Італії став вигідний союз із США. Італія зблизилась в зовнішній політиці зі Сполученими Штатами, дозволивши розмістити американські військові бази на своїй території. За свою лояльність Італія одержала значну матеріальну допомогу в складний для неї період. Цьому сприяв «План Маршалла», який представляв із себе спеціальну програму допомоги європейським країнам після Другої Світової війни [50, с. 2].

За 15 років, з 1950 по 1965 рр. обсяг випущеної промислової продукції виріс більш ніж в 3 рази, а середньорічний приріст випуску продукції становив приблизно 9% у рік. Завдяки цьому Італія зайняла одне з лідируючих місць серед капіталістичних країн Європи. Державна політика здійснювала позитивні зміни в освітній і пенсійній системі.

Особливо швидко росли такі галузі виробництва, як, полімерна промисловість штучних і синтетичних волокон, точне машинобудування. Починається рух капіталу убік галузей, що потребують розвитку, згодом саме в цих галузях відбудеться швидка та повна монополістична концентрація. Однією з найбільш швидко зростаючих галузей була автомобільна промисловість.

Важливою особливістю італійської економіки в період 1950- х - 1960- х рр. на думку С. І. Дорофєєва можна назвати нерівномірність її розвитку, яка наклала відбиток на її динаміку в цілому [51, з 256].

Отже, на основі проведеного дослідження, в якості основних передумов італійського «економічного дива», можна виділити наступні:

- виявлення родовищ метану та гідрокарбонатів і як наслідок розвиток чорної металургії;
- допомога США в рамках плану Маршалла;
- відновлення основних галузей промисловості;
- стабілізація імпорту та експорту;
- розвиток автомобілебудування, точного машинобудування, виробництво штучних волокон.

Проте передумови формування економічного дива в Азіатських країнах мали свою специфіку, розглянемо її докладніше. Економічний розвиток Азії має багатоплановий зміст, включаючи зростання промислового виробництва та експорту, позитивні зміни в сільському господарстві, серйозні досягнення в розвитку сфери послуг. Висока економічна динаміка супроводжується змінами в соціальній структурі, швидким збільшенням чисельності галузей, пов'язаних із прогресивними видами господарської діяльності. Пішли у минуле уявлення про економічну відсталість азіатських країн, їх залежне положення у світовому господарстві та валютно-фінансовій системі.

Наступною країною в якій ми детальніше розглянемо передумови виникнення «економічного дива» є Японія. Японське «економічне диво» мало місце в 50-60 рр. двадцятого сторіччя та полягало в неймовірному зростанні економічних позицій країни в досить складних післявоєнних умовах. Дане явище здається неймовірним, адже потерпівши у війні тверду поразку, Японія зазнала значної шкоди як у моральному, так і в матеріальному плані, і незважаючи на це змогла вирватися в економічні лідери за короткий проміжок часу серед інших країн світу.

Японське «економічне диво» сформувалося в результаті певних дій держави, які дотепер вивчаються та оцінюються економістами.

Серед передумов японського «економічного дива» можна виділити низькі податки та інтенсивне освоєння японською наукою нових технологій, інформація про які до Другої світової війни в Японію майже не надходила через ізоляційну політику влади.

Запорукою успіху японської економіки став цілий ряд всіляких факторів:

- реформи американської окупації;
- кредити США;
- політична стабільність;
- грамотна технічна перебудова;
- освоєння японською наукою нових технологій;
- орієнтація на експорт;
- підтримка національного виробника;
- японський менталітет;
- дешева робоча сила;
- довіра банківській системі;
- контроль над зовнішньою торгівлею.

Також передумовою «економічного дива» була американська окупація. Результатом проведення американських реформ стала стабілізація політичної ситуації в країні та поступове налагодження зовнішньої торгівлі. На ранньому етапі немаловажну роль зіграла відсутність армії, що дозволило суттєво знизити податки. Згідно з японською конституцією, військові витрати не можуть перевищувати 1% валового національного продукту[52].

Надалі особливості японської економічної моделі, зокрема «кейрецу», не дозволили іноземцям (включаючи США) зайняти нішу на внутрішніх ринках країни. Кейрецу являє собою великі об'єднання різних холдингів і корпорацій навколо потужного банку, який фінансує всі компанії групи та фактично

виключає можливість їх поглинання іншими учасниками ринку. Крім того, дана система - успішна модель захисту від експансії іноземних компаній.

Особливе місце в розвитку «економічного дива» належить японському менталітету. Японці завжди були відособленою нацією з багатовіковою практикою побудови суспільства у відповідності зі строгою ієрархією. Це відбилося і на сучасних ділових взаєминах всередині країни. Так, для Японії було характерно довічне закріплення працівника до підприємства.

Це досягалося як загальноприйнятим життєвим укладом, так і економічними факторами. У новачка завжди була максимально низька зарплата, яка росла з роками за вислугу років. По своїй суті фірма - це друга родина. Від самого підприємства японці одержують пенсію одним єдиним платежем, за принципом 1 місячний оклад за кожний пророблений рік.

І звичайно ж, потрібно відзначити особливість державного регулювання економіки. Безпосередньо державі належить приблизно третина всіх основних виробничих фондів, що формують, близько 30% ВВП. При цьому економічним плануванням займаються управлінці, що є представниками фінансових груп і корпорацій, а не політики з парламенту. Тому плани виконуються неухильно: санкції за порушення підуть не від держави, а від побратимів по ремеслу, що значно страшніше [53].

Велике значення для «економічного дива» мала кланово - професійна солідарність власників підприємств, завдяки якій більшість фірм не конкурували, а скоріше співробітничали одна з одною.

В результаті в Японії сформувалася унікальна економіка - високоінтенсивна, енерго- та ресурсо-ощадлива, орієнтована на експорт, тобто на найвищі світові стандарти. У певній мері можна говорити про «гідропонну» економіку, тому що вона функціонує не на власній енерго- сировинній базі, а на імпорті, живе і розвивається за рахунок переробки ввезених ресурсів і експорту високоякісної продукції з «доданою вартістю», виторг за яку з лишком покриває вартість імпорту і є джерелом нагромадження капіталу [54].

Таким чином, еволюційно-інституціональна методологія дозволяє виділити структуру соціально-економічного генотипу, зокрема на рівні генотипної матриці, за допомогою яких створюються (синтезуються) і максимізуються кінцеві результати господарювання, багатства суспільств. Зміст рівнів матриці становлять - виробництво нових товарів, послуг і розширення попиту, його стабільне грошове забезпечення; максимізація виробництва, інновації та відновлення технологічної бази, процеси споживання та нагромадження; інвестиції з метою тиражування інновацій, нової техніки та технологій, модернізація основного капіталу, виробничої структури та інфраструктури; ефективний розподіл доходів, що збільшує сферу споживання, тощо. Цей зміст рівнів матриці комплексно відображає фактори та рушійні сили циклічних соціально-економічних змін, реалізуючись за допомогою механізмів генотипних циклів. «Економічне диво» країн і регіонів відбувається, коли їх стратегія реального розвитку збігається з логікою (послідовністю) генотипних циклів - еволюційно-інституціональних факторів росту та розвитку, тим самим мінімізуються трансакційні витрати економічних відносин, визначається оптимальна траєкторія розвитку економічної системи.

На основі проведеного дослідження, в якості основних передумов японського «економічного дива», можна виділити наступні:

- 10% росту економіки щорічно;
- низькі податки;
- освоєння японською наукою нових технологій і інформації;
- виробники, постачальники ресурсів та банки об'єдналися в групи;
- підприємці та уряд сформували взаємовигідні відносини;
- великі корпорації забезпечували працівникам довічну зайнятість;
- формування активного профспілкового руху;
- дешева робоча сила;
- висока довіра до банківської системи;
- державний контроль за банківською системою;

- орієнтація на експорт і підтримка національного виробника;
- політична стабільність.

Серед Азійських країн серед яких мало місце «економічне диво» виділяються: Японія, Китай, Південна Корея, Сінгапур, Гонконг, Тайвань. У минулому дуже бідні країни показали найвищі темпи розвитку, і за відносно невеликий строк стали новими індустріальними країнами, а за багатьма показниками - постіндустріальними.

Становлять інтерес як загальні, так і специфічні фактори, що забезпечили феноменальний економічний успіх цих країн.

Однією з передумов, що зробила можливим розвиток економічного дива в даних країнах було, те, що в період важкого становища в кожній з них до влади прийшла патріотично настроєна еліта.

Ринкові реформи та курс на модернізацію проводилися в умовах більш-менш твердої диктатури, що одержала назва «диктатура розвитку», яка на відміну від «диктатур злодійства» не дозволила олігархічним кланам знищити конкуренцію на ринку та перекрити доступ іншим до фінансових і природних ресурсів.

У всіх країнах були проведені радикальні перетворення на основі західних концепцій вільного ринку, насамперед у сільському господарстві. Китайські комуни були розпущені, у результаті чого за двадцять років виробництво зернових подвоїлося, а виробництво м'яса збільшилося в 12 раз.

Однак капіталізм на основі принципу невтручання держави в економіку у сучасних умовах себе не виправдав, а економіка на основі держвласності себе повністю дискредитувала. Виграли ті держави, які знайшли золоту середину з врахуванням своїх національних особливостей.

Ставка була зроблена на трудові ресурси, дисципліновані та працездатні, а також розвиток виробництва експортно-орієнтованої конкурентоспроможної продукції.

У Китаї, Тайвані та Південній Кореї починали з розвитку сільського господарства та легкої промисловості, де потрібні відносно невеликі капіталовкладення і велике значення мають вільні трудові ресурси.

В 60 - ті роки 40% всього корейського експорту становили одяг і текстильний вироби. Така ж ситуація мала місце і на Тайвані. Після створення інфраструктури (дороги, енергетика, у тому числі атомна), був накопичений технічний і управлінський досвід, і з'явилася можливість розвивати промисловість. Велике значення приділялося залученню іноземного капіталу та імпорту технологій. Так, у цих країнах почала розвиватись металургія, а потім і автомобілебудування, суднобудування, електроніка, авіація, фінансові послуги. Зараз Гонконг і Тайвань є провідними фінансовими центрами Азії та світу. Гонконгська фондова біржа уступає лише Лондонській [55].

Керівництво цих країн розуміло і розуміє, що створення та керування сучасним виробництвом вимагає великої кількості висококваліфікованих науково-технічних і управлінських кадрів. На їх підготовку всередині країни, і за кордоном виділялися і виділяються величезні засоби. Широко залучаються іноземні фахівці - висока заробітна плата та комфортні умови роботи дозволили залучити кращі інтелектуальні сили світу.

За рахунок постійного підвищення заробітної плати та доходів малого і середнього бізнесу сформувався середній клас і внутрішній ринок, що послужило основою для підтримки високих темпів розвитку економіки.

Соціальна нерівність значна знизилася. Коефіцієнт Джини, якщо його рахувати за доходами, у Китаї становить 45, Південній Кореї 31. У країнах з високим рівнем соціальної рівності, таких як Норвегія, Німеччина, Швеція коефіцієнт Джини нижче 30.

Східна Азія за останні 60-70 років, використовуючи західний досвід, продемонструвала дуже вдалі приклади створення сучасного індустріального суспільства за межами Європи та США, а також країн, тісно пов'язаних з європейською цивілізацією[56].

Проведене дослідження показує, що країни в яких мало місце «економічне диво» демонстрували високі темпи економічного росту в порівнянні з незначним обсягом інвестицій, які ці темпи забезпечили. Причиною даного явища є низький рівень наявного капіталу, викликаний особливостями економічної історії країни. Наприклад, в економіці, зруйнованою війною навіть незначний обсяг інвестицій вже відразу забезпечує високі темпи економічного росту.

Наприклад, китайське «економічне диво» пояснюється тим, що обсяги нагромадження капіталу в Китаї та США відносяться як 1 до 20. Іншими словами - капіталоозброєність китайського працівника становить 5% від капіталоозброєності американського працівника. Тому темпи зростання економіки Китаю можуть у кілька разів перевищувати темпи росту американської економіки. Перевищувати до тих пір, поки нагромадження капіталу в Китаї не почне наближатися до американського рівня [54].

«Економічне диво» можна спостерігати і на рівні регіону. У США штат Массачусетс спеціалізувався на виробництві військової техніки, але після закінчення війни у В'єтнамі військові замовлення значно скоротилися. Крім того, у середині 1980-х рр. численні підприємства розвинутої у штаті легкої промисловості також стали закриватися, не витримуючи конкуренції з дешевою китайською продукцією. Економіка регіону перетворилася в депресивну з високим рівнем безробіття. Стратегії на інновації та розвиток високих технологій, їх стимулювання, реалізації нових впроваджувальних інститутів передували детальний аналіз попиту, його організація та стимулювання інноваційних напрямів, з наступними інвестиціями в тиражування інноваційних результатів. Це привело до значного зростання доходів і інших соціально-економічних показників штату.

На основі дослідження передумовами розвитку «економічного дива» є важке економічне становище країн. Різким поштовхом до розвитку європейських країн у середині минулого століття послужила руйнівна війна. Економіки Європи були знищені. На поле бою потрапили всі країни Європи.

План Маршала, спрямований на фінансове вливання в промислові сектори економіки Європи, дав незабаром поштовх до розвитку в цих країнах у машинобудівному секторі економіки, сконцентрував населення у великих містах. Досить швидко зруйновані міста минулого були відновлені, була створена достатня кількість робочих місць.

Першою причиною «економічного дива» прийнято вважати технологічний стрибок. На початку 1950-х років головним завданням, що покладали вчених і інженерів, було прискорене подолання технологічного відставання від розвинених країн та формування нових галузей економіки [57].

Другою причиною можна назвати розвиток малого та середнього бізнесу в країнах де мало місце «економічне диво».

Підприємці через свою високу ініціативність сприяли формуванню високоефективного виробництва поряд з висококваліфікованою робочою силою. А масове відновлення основного капіталу відбувалося при високій нормі нагромадження капіталу. Завдяки росту фондів нагромадження економіка країн характеризувалася такими якостями як стійкість і стабільність у наступні десятиліття.

Ще однією передумовою виникнення «економічного дива» слід назвати активне втручання держави в економіку. Загальне управління та координацію діяльності зі створення конкурентоспроможного експортного сектору в промисловості. Розроблялися загальнодержавні та галузеві плани, фінансовані самою державою. Безпосередню участь у формуванні та реалізації економічного здійснювали спеціально створені державні організації. Була почата перебудова ключових галузей промисловості на базі сучасної техніки. Інвестиції росли рік у рік незалежно від економічної ситуації. Підприємствам, що здійснювали модернізацію та оновлювали устаткування, надавалася державна допомога, податкові та інші пільги. Дозволялося створення експортних картелів і їм надавалися субсидії, стимулювався ріст експорту.

В країнах в процесі формування та розвитку «економічного дива» створювалася необхідна інфраструктура - залізних і автомобільних доріг,

систем зв'язку. Забезпечувався найвищий у капіталістичному світі освітній рівень робітників. Мали місце аграрні реформи, ріст заробітної плати робітників та службовців, тощо.

Аналіз «економічного дива» у різних країнах і регіонах дозволяє виділити наступні основні рушійні сили та фактори його формування.

1. Логіка стратегії розвитку в цих країнах відбивала загальну логіку економічної еволюції. У Греції, Японії, Тайвані, Китаї, інших країнах реформи починалися зі сфери сільського господарства, мета реформ полягала в основному в передачі в різних формах певних прав (на землю) реально працюючим на землі, тим самим закладалися або розвивалися основи підприємництва. Для досягнення цього ефекту спочатку не важливо, чи дається земля у власність або в користування. Однак надалі все більшу важливість здобуває забезпечення прав власності.

2. Логіка економічної стратегії повинна відбивати також виділену послідовність етапів консерватизму та лібералізму. В Німеччині, Італії, Греції, Японії, інших країнах із середини ХХ століття проводилась консервативна (в економічному змісті) політика державного регулювання економіки. Активне державне регулювання в другій половині 1970-х рр. і надалі не принесло очікуваного економічного ефекту в країнах, що проводили таку політику, оскільки в цей час домінантною була вже ліберальна модель економіки.

3. Економічна політика країн «економічного дива» відповідає змісту та історичній послідовності виділених раніше генотипних економічних циклів. Спочатку стимулювалися попит та пропозиція, розвивались товарно-грошові відносини, проходили грошові реформи. Потім спостерігалось відновлення технологічної бази, а надалі активно реалізовувалася структурно-інвестиційна політика, що збігається зі структурно-інвестиційним циклом і далі. Практична економічна політика, таким чином, збігалася з логікою послідовності генотипних циклів.

Отже, проведене дослідження передумов та факторів формування феномену «економічного дива» дозволило нам виділити загальні передумови

формування «економічного дива», які були притаманні всім дослідженим країнам:

- перехід від централізованого адміністрування до ринкової економіки;
- освоєння техніки та запровадження результатів науково-технічного прогресу;
- орієнтація економіки на експорт;
- активізація внутрішнього ринку;
- активний розвиток підприємництва.

Саме наявність в країнах даних передумов, а також формування вірної виваженої державної політики та підтримки сприяє різкому скачку розвитку економіки, так званому «економічному диву», який дозволяє економіці країни за рекордно короткі строки стати конкурентоздатною та вийти в світові лідери.

Висновки до розділу 2

В ході проведеного аналізу явища економічного дива в світовому господарстві були отримані наступні результати:

1. Встановлено, що погляди на «економічне диво» є різними та обумовлені методологічними підходами дослідників. Вони змінюються як у часі, так і в просторі. Не всі дослідники розглядають цей феномен через призму «дива». І це насамперед пов'язане з недоліками системи в політичному та соціальному аспектах. Даний процес і на сьогоднішній день є актуальним для дослідницького осмислення, оскільки є «триваючим» процесом.

2. Проведене дослідження передумов та факторів формування феномену «економічного дива» дозволило нам виділити загальні передумови формування «економічного дива», які були притаманні всім дослідженим країнам: перехід від централізованого адміністрування до ринкової економіки; освоєння техніки та запровадження результатів науково-технічного прогресу; орієнтація економіки на експорт; активізація внутрішнього ринку; активний розвиток підприємництва.

Саме наявність в країнах даних передумов, а також формування вірної виваженої державної політики та підтримки сприяє різкому скачку розвитку економіки, так званому «економічному диву», який дозволяє економіці країні за рекордно короткі строки стати конкурентоздатною та вийти в світові лідери.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЯПОНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

3.1. Особливості американської окупаційної політики в Японії

Промисловий розвиток в Японії в післявоєнні роки, проходив дуже повільно. В результаті повітряних нальотів американців втратили домівки більше 8 млн. японців, було зруйновано приблизно 2,5 млн. різних будинків, що склало приблизно 1/4 житлового фонду країни, оскільки бомбардуванням зазнало, насамперед, мирне населення країни. Житлові квартали столиці були повністю зруйновані. Однак був збережений основний капітал важкої промисловості. Найбільше скорочення виробництва мало місце в легкій промисловості (текстильній, харчовій), тому що десятки тисяч підприємств були демонтовані ще під час війни, а їх устаткування перетворене на сировину для важкої промисловості. Виробництво різко впало, імпорт сировини, палива та продовольства був практично припинений. Оскільки Японія була позбавлена можливостей підтримувати безпосередні зв'язки з іншими країнами, втратила свої колонії, звідки ввозила продовольство, енергоресурси, метали. Найбільший збиток понесли такі провідні галузі як машинобудування та хімічна промисловість, було знищено 25% потужностей нафтопереробної промисловості, понад половину потужностей азотних заводів, 30% потужностей теплових електростанцій, потоплено 80% торговельного флоту, великі втрати поніс і рибальський флот[26].

Японія була окупована американцями в серпні 1945 року. Гостро постало питання подальшої долі країни. У результаті 29 серпня 1945 р. був опублікований документ «Основні принципи політики Сполучених Штатів Америки у відношенні до Японії в початковий період окупації». У документі говорилося про те, що окупаційний уряд не має права підтримувати імператора або, навпаки, виступати проти нього. Це може здійснити лише японський

народ. У документі також вказувався акцент, що в країні повинна пройти повна ліквідація ідей мілітаризму та демілітаризація.

Метою окупаційної адміністрації служила зміна інституціонального обладнання Японії та економічної системи таким чином, щоб знищити пережитки імперіалізму всередині країни та позбавити інші країни від загрози, якою була мілітаризована Японія. Окупаційний уряд взяв на себе зобов'язання контролювати всі зовнішньоекономічні зв'язки країни, зупинити виробництво, розробку та закупівлю військового устаткування.

Знищення військового потенціалу Японії було ще однією метою окупаційного уряду. Уже в 1945 р. були зупинені всі заводи, що призвело до масштабного безробіття всередині країни (12,5 млн. чоловік втратили джерела доходів). Ще однією причиною стала необхідність виплати репарацій країнам, що отримали збиток від Японії в ході Другої світової війни. Таким чином, обставини склалися так, що Японія могла залишитися в числі найбільш вразливих країн. Можна сказати, що окупаційна політика здійснювала серйозний тиск на ослаблену Японію[31].

До березня 1949 року Сполучені Штати Америки прагнули закріпити своє панування над Японією. Америка була зацікавлена в тому, щоб знищити національно-визвольний рух, що спалахнув в Азії після другої світової війни, послабити вплив на нього Радянського Союзу. У зв'язку із цим постало питання, яким образом цього можна досягти. Одним з варіантів став шлях «виховання націоналістичної третьої сили» і ослаблення конфронтуючого Америці імперіалізму. США планували завдати удару по японському монополістичному капіталу, підкорити його та одночасно із цим придушити революційний рух народу шляхом проведення політики «демократизації».

США підкорили собі правлячі кола Японії, які в результаті поразки у війні зіштовхнулися із кризою імператорського ладу та занадто побоювалися посилення комуністичного руху. Америка прагнула перетворити правлячі кола Японії в знаряддя утвердження свого колоніального панування. Політика «демократизації» була спрямована на те, щоб ввести американські механізми в

японську систему управління, яка опинилася в стані стагнації в результаті поразки у війні. Окупаційне правління завдяки сприянню японської влади створило серед населення ілюзію самостійності та незалежності японського уряду, що допомогло послабити опір населення пануванню окупантів. У свою чергу, сам японський уряд, аналізуючи причини поразки в Другій світовій війні та її наслідки, прекрасно розумів, що було б неможливо самостійно відродити країну як економічно потужну державу. Тому японський уряд проявляв готовність до співробітництва з окупаційною владою заради досягнення цих цілей.

Серед тогочасних японських дипломатів виділялися Кидзюро Сидехара та Сигеру Єсіда. Єсіда розумів, що поразка у війні була пов'язана з відсталим економічним розвитком країни. Він сформулював свою стратегію розбудови нової Японії, яка стала основною на багато десятиліть. Основні зусилля повинні були концентруватися на вирішенні економічних завдань. Країна, вимагала всебічної модернізації, тому поставила себе в залежність від політики Вашингтону.

Разом з японським урядом окупаційна влада проводила важливі реформи, які допомогли Японії вибратися з економічної кризи. Особлива роль приділялася п'яти найбільшим реформам, що зіграли величезну роль у становленні післявоєнної економіки. До цих реформ відносилися: економічна (антимонопольна), аграрна, трудова, податкова та бюджетна [33].

Економічна реформа містила в собі ліквідацію дзайбацу - японських корпорацій, військово-промислових монополій. Найвідомішими з них були Міцуді, Міцубісі, Ясудо та Сумітомо. Кожний із цих великих концернів контролював одну з галузей японської економіки. Згідно «плану Ясуда» передбачалася ліквідація вище названих чотирьох корпорацій з наступною передачею цінних паперів у ліквідаційну комісію та подальший їх перепродаж. Натомість компанії одержували облігації без права їх реалізації протягом десятка років.

Розділено таким чином було близько 30 компаній. Однак замість них з'являлися схожі, з тим же правлінням, як доказ стійкості інституту дзайбацу та відсутності того результату, на який розраховувала влада. Однак Закон про ліквідацію дзайбацу послужив поштовхом до створення значної кількості незалежних середніх підприємств, в основному акціонерних.

Аграрна реформа сприяла становленню та подальшому розвитку новітніх форм виробництва. Брак землі викликав ряд проблем, які важко вирішити, таких як поширення спекуляцій, ріст орендної плати, шахрайства та інші злочини. Таким чином, державі було необхідно переглянути саму структуру власності сільського господарства. Підсумком став прийнятий в 1946 році Закон про аграрну реформу, відповідно до якого скасовувалося велике поміщицьке землеволодіння, максимальна площа оброблюваної сільськогосподарської землі не повинна була перевищувати 3 че (близько 9 га). Іншу землю купувала держава та продавала її селянам, у першу чергу, селянам-орендарям[51].

Таким чином, у Японії поступово усувалися феодальні пережитки. Реформа сприяла прискоренню соціальної диференціації селянства, проведенню механізації аграрних господарств, поступовому усуненню проблеми нестачі продовольства. Згідно зі статистикою, частка власників зросла більш ніж в 2 рази, а чистих орендарів скоротилося в 6,5 разів, при цьому підвищилася продуктивність сільського господарства, у результаті чого врожайність рису підвищилася в 1,5 рази.

Трудова реформа: в результаті величезних руйнувань і втрати четвертої частини економічного потенціалу Японії ринок праці, що регулює та перерозподіляє робочу силу, практично перестав функціонувати. Збільшився ріст безробіття. В 1948 році число пропозицій праці (з боку чоловіків) на постійні робочі місця в приватному секторі становило 1,46 млн., а число пропозицій місць - усього 0,63 млн. Таким чином, рівень задоволеного попиту на робочі місця більше ніж в 2 рази перевищував обсяг пропозицій. У приватному секторі переважали пошуки тимчасових, сезонних робочих місць.

Варто відзначити, що вкрай низька заробітна плата населення не встигала за інфляцією, що набирала обороти. У перше післявоєнне десятиліття основною метою як японської, так і окупаційної влади було відновлення довоєнного рівня економіки, збільшення кількості робочих місць і підтримка комфортного існування населення.

В 1949 р. ухвалюється Закон про надзвичайні заходи з боротьби з безробіттям, що відповідав основним потребам населення. Через те, що ринок праці перебував у критичному стані, у Японії був створений інститут суспільних робіт американського зразка 1930- х років [53].

Незважаючи на те, що ситуація з безробіттям продовжувала загострюватися, служба інституту суспільних робіт мала необхідну швидку реакцію. Так, якщо в 1948 р. число нових робочих місць тут становило 5,28 млн., то в 1949 р. - уже 10,48 млн., тобто в 2 рази більше. Ефективність цієї системи була висока: попит на робочі місця задовольнявся на 98 - 99%.

За допомогою вжитих заходів держава почала досить успішні спроби з поліпшення становища працездатного населення. У цей же період під заступництвом окупаційної влади були внесені кардинальні зміни в трудове законодавство Японії, які стосувалися насамперед створення регулярної системи соціальної охорони праці.

В 1947 р. були прийняті найважливіші закони про забезпечення зайнятості. Як приклад, у статті про вільний вибір роботи говориться, що людина має право вибрати собі будь-яку роботу, яка не загрожує добробуту країни. Так само згідно зі статтею трудового законодавства, ніхто не повинен зазнати дискримінації при працевлаштуванні, профорієнтації, за ознакою раси, національності, віросповідання, статі, соціального статусу, сімейного стану, минулої професії, членству в профспілці, тощо.

Незважаючи на статтю трудового законодавства в 1948 році підсилюється боротьба з робочим рухом. Відбувається масове звільнення робітників з підприємств, знищення профспілок і так зване «чищення» від керівників-комуністів на підприємствах. Тільки в другій половині 1950- х років вдалося

реформувати кооперативні трудові відносини таким чином, щоб бути готовими ступити на шлях капіталізму та конкуренції. Згідно зі статтею 27 Японської конституції 1947 року всі мають право на працю та зобов'язані працювати. Стандарти заробітної плати, робочого часу, відпочинку та інших умов праці визначаються законом. Експлуатація дітей забороняється.

Японська конституція 1947 року була однією з найдемократичніших у світі буржуазних конституцій, відповідно до якої країна стала конституційною парламентською монархією. Імператор став «символом держави і єдності нації», а його влада була обмежена парламентом. У новій Конституції була закріплена антимілітаристська спрямованість, була введена заборона на виробництво, зберігання та використання ядерної зброї [42].

Після прийняття нової Конституції Японії США більш активно стали проводити в Японії політику, що одержала назва «зворотного курсу» (1946-1949 рр.). Метою курсу Доджа було створення системи панування японського монополістичного капіталу, повністю підпорядкованого американському і так само припинення фінансування збиткових виробництв.

Таку назву - «зворотний курс» - політика одержала не випадково. Спочатку США спрямували свій погляд на Китай, однак коли їх план провалився, вони змінили напрямок своїх дій. Для досягнення власних цілей Сполученим штатам було необхідно укласти угоду з японською буржуазією та перетворити Японію в одну з найрозвиненіших країн Азії. У першу чергу необхідно було провести ряд заходів, що сприяли перетворенню економіки тотального контролю в ринкову.

Політика «зворотного курсу» була спрямована на реформування економіки Японії на основі її демократизації. Відбувалося формування ліберальних цінностей і вільної конкуренції, ліквідація зайвого монополізму при збереженні регулюючої ролі держави. Почався перший етап модернізації економіки Японії, що дозволило їй перетворитися в найбільший центр сучасного світового господарства.

Проведена в 1947 р. грошова реформа різко обмежила обмін банкнот. Старі банкноти можна було покласти на депозити з їх наступним «заморожуванням». Ці засоби могли бути використані для сплати податків і розрахунків між підприємствами.

За рекомендацією керуючого детройським банком Д.Доджа в 1950 році була проведена бюджетна реформа, яка передбачала строге збалансування статей бюджету. Були припинені виплати компенсацій військовим заводам за конверсію, а збитковим підприємствам не надавалися субсидії. Був прийнятий єдиний фіксований валютний курс, без оборотності Ієни [19].

Реформа податкової системи 1949 року так само дала свій результат. Завдяки загальному підвищенню податків відбувався процес їх перерозподілу: знижувалися податки на корпорації на основі переоцінки вартості основного капіталу, були скасовані податки на надприбуток при збільшенні оподатковування працівників. Це створювало сприятливі умови для прискороного нагромадження капіталу, підвищення темпів економічного росту.

В 1950 році, коли процес післявоєнної реконструкції підійшов до кінця, продуктивність у японській промисловості досягла 11% від відповідного показника США. Але погодинна ставка оплати праці в Японській промисловості становила тоді лише 6-7% від американської. Саме тому питомі витрати на оплату праці були на 40 % нижче, ніж у США. Низькі питомі витрати на оплату праці в Японії, відносно інших країн стали однією з причин її стрімкого економічного розвитку.

Не можна не відзначити той факт, що в 1948 році в США мала місце економічна криза, яка знизила обсяг економічної допомоги Японії. І тому, у випадку пасивного сальдо зовнішньої торгівлі Японії, існувала небезпека, що процес капіталістичного відтворення сповільниться, якщо не припиниться зовсім. Японський уряд був готовим до будь-якого результату та виробив свій власний шлях підтримки національної економіки[24].

Зміни в міжнародних відносинах зіграли важливу роль у прогресі японської економіки. США надали Японії як фінансову, так і експертну

допомогу для відновлення. Таким чином, допомога Сполучених штатів сприяла відновленню та зміцненню японської економіки, однак, поставила в повну залежність від американського капіталу, тим самим зміцнивши окупаційний режим.

Війна в Кореї, що почалася в 1951 році, стимулювала процес відновлення японської економіки та пожвавила підприємницьку діяльність. Японським монополістам це дозволило не тільки швидко наростити темпи нагромадження капіталу, але й прискорити процес післявоєнного відновлення. Провідне місце приділялося спеціальним замовленням під час Корейської війни. Японія одержала величезні замовлення від американської армії - тканини, дріт, кабелі, цемент та ін., тому що вона перебувала близько і її товари були досить дешевими. Ці замовлення стали основним джерелом припливу іноземного капіталу в Японію в 1951-1952 роки.

Отже, проведені дослідження літературних джерел показує, що реформи, проведені в Японії під контролем американського окупаційного уряду, стали тим початковим етапом переходу до економічного дива, причинами якого стали:

- технологічний стрибок.
- розвиток малого та середнього бізнесу.
- активна економічна політика держави.
- доступ до світового ринку через підтримку США.

Таким чином, реформи, проведені окупаційними військами, зіграли важливу роль у розвитку японської економіки. Вони сприяли зниженню безробіття, запобігали інфляції, сприяли нагромадженню заощаджень та політичній стабільності. Без них економічне диво, яке почалося в середині 1950-х рр., не було б можливим. Окупація закінчилася в 1952 році. Японія стала однією з імперіалістичних країн, де панував монополістичний капітал.

3.2. Модель японського «економічного дива»: сутність та характерні риси

Після закінчення американської окупації в 1952 році Японія стала на власний шлях розвитку, будучи до цього моменту середньо розвинутою країною. Їй вдалося досягти довоєнного економічного рівня 1930-х років, однак найслабшим місцем залишалася зовнішня торгівля. Рівень експорту не перевищував 1/3. Не допомогли Японії і США, які здійснювали закупівлю необхідних товарів через триваючу війну в Кореї. Сполучені Штати виступали скоріше в ролі антагоніста, що сприяло розриву відносин Японії та Китаю, хоча останній був традиційним партнером країни. Внаслідок цього Японія проклала шлях до ринків Гонконгу, Індії, Кореї, Латинської Америки.

Успіхи в підвищенні експорту в перераховані країни були заслугою держави, яка проводила державні заходи валютного контролю. Ухвалювалися заходи щодо забезпечення нагляду за банками, відповідальними за зовнішню торгівлю, контроль над імпортом ліцензуванням. Ріст зовнішньої торгівлі був обумовлений, у першу чергу, активізацією внутрішніх економічних процесів, що є проявом «економічного дива»[14].

Як було відзначено, однією з причин економічного дива є регулююча роль держави в економіці. Розглянемо основні заходи, проведені японським урядом. В 1950 році був прийнятий закон «Про надзвичайні заходи зі стимулювання розвитку машинобудування». У період 1950-60 рр. японське промислове виробництво росло в середньому на 16,5% у рік, а ВВП приблизно на 10%, тобто найвищими темпами росту серед капіталістичних країн.

В 1955 році після завершення післявоєнного переобладнання економіки при кабінеті міністрів створюється Кедзітай кікакуте - Управління економічного планування (УЕП), на яке був покладений ряд повноважень, таких як складання довгострокових і середньострокових економічних планів, а так само розробка програм з розвитку окремих територій країни. Воно проіснувало до 2001 року.

За час існування УЕП розроблена безліч загальнонаціональних планів і програм. Найвідомішим є «План подвоєння національного доходу». У грудні 1960 р. уряд Хаято Ікеда (1960-1964) поставив завдання досягти темпів росту 7,2% у рік і подвоїти національний дохід (НД) за 1961/62-1970/71 роки. Завданням плану стало поліпшення життєвих умов населення островів, спроба досягти повної зайнятості [19].

У програмі було сформульовано п'ять основних напрямків удосконалювання японської економіки та суспільства. По-перше, поліпшення житлових і соціальних стандартів. Пов'язане це з тим, що житлові та інші соціальні стандарти в Японії на той момент значно відставали від тих, що склалися в інших розвинених країнах світу. Японські квартири, наприклад, через їх тісноту називали «клітками кроликів».

По-друге, планувалося поліпшення промисловості. Зросла необхідність впровадження новітніх технічних новинок у виробництво.

По-третє, проголошувалася підтримка торгівлі та міжнародних економічних об'єднань. Значення цього положення визначалося залежністю Японії від імпорту енергоносіїв і сировини, експорту промислової продукції для оплати імпорту.

По-четверте, влада зайнялася розвитком людського розуму та популяризації науки і технологій. Якщо раніше Японія з легкістю могла запозичити закордонні технології, то в 1960-х постало завдання створити щось своє.

В-п'ятих, передбачалося впорядкування двоїстої структури японської економіки та зміцнення соціальної стабільності. У Японії численні дрібні компанії залежать від великих фірм, яким реалізують продукцію. На дрібних підприємствах гірші умови найму, праці, нижче заробітна плата, тощо[33].

У цифрах програма означала, що до 1970 р. ВВП Японії в цінах 1958 р. повинен був скласти 26 трлн. ієн. Планове сальдо платіжного балансу на кінець планового періоду повинне було досягти \$0.18 млрд. У плані також проголошувалася відповідальність держави за розвиток суспільного сектору

економіки шляхом реалізації довгострокових інвестиційних проектів. У той же час передбачалося довести співвідношення державних і приватних інвестицій з 1:3 до 1:2. Ріст споживчих цін не планувався, але склав у середньому 5,7%. Уряд визначав планові темпи росту ВВП, виходячи зі своїх політичних цілей.

Можна виділити кілька проблем, з якими зіштовхнувся японський уряд у ході реалізації програми. По-перше, виявилася невідповідність між реальними темпами, що планувалися та, ростом національної економіки.

По-друге, виявилися серйозні відмінності між рівнем розвитку східного (розвиненого) і західного (менш розвиненого) узбережжя країни. Збільшився розрив між доходами міського та сільського населення. Масовий переїзд сільських жителів у великі міста привів до перенаселеності таких найбільших індустріальних центрів, як Токіо, Осака, і викликав ріст вартості життя в містах. У підсумку сьогодні Токіо та Осака мають «почесний» статус найдорожчих для життя міст світу.

По-третє, ряд старих галузей, насамперед вугільна промисловість і виробництво текстилю, практично виявилися осторонь від буму. Зберіглася двоїста структура економіки, тобто продовжували співіснувати ефективно велике та малоефективно дрібне виробництва.

По-четверте, різниця в галузевих рівнях і темпах росту продуктивності праці привела до інфляції та збільшення споживчих цін.

В-п'ятих, в окремі роки стрімке зростання капіталовкладень спричинило настільки ж швидке збільшення імпорту промислового устаткування та пов'язане з ним погіршення платіжного балансу країни.

В 1962 р. уряд був змушений здійснити коректування своїх планів. У підсумку кабінет Сато Ейсаку (1964-1972) прийняв комплексний план національного розвитку на 1964-1969 роки. У ньому було поставлено завдання усунення регіональних диспропорцій економічного розвитку. При його розробці вперше були застосовані економетричні моделі, включаючи модель міжгалузевого балансу Василя Леонтьєва [24].

Міжгалузевий баланс Василя Леонтєва дозволяв аналізувати економіку, як національну, так і окремих регіонів, і на основі цього розробляти адекватні заходи.

Заходи уряду з лібералізації зовнішньої торгівлі та побоювання із приводу можливого загострення конкуренції привели до створення чергового плану економічного та соціального розвитку на 1967-1972 роки. У ньому проголошувався акцент на розвиток соціальної інфраструктури та стабільний економічний ріст.

У черговий раз дії уряду були скоректовані в 1969 р. Новий план був розрахований вже на двадцять років. З ним Японія вступила в 1970-ті роки. В 1973 році світова енергетична криза та багаторазовий ріст цін на нафту остаточно підбили підсумок післявоєнному етапу розвитку економіки країни.

Японська влада підтримувала ряд стратегічно важливих для країни галузей. Вони мали пріоритетне фінансування через державні структури та пільгове оподаткування. В 1960-ті роки до таких галузей були віднесені електронне машинобудування, деякі види загального машинобудування, нафтохімія, нафтопереробка, електроенергетика та чорна металургія [35].

Разом з тим ряд програм підтримки було прийнято стосовно до депресивних галузей, таких, наприклад, як вугільна та текстильна промисловість. Як показав досвід, такого роду політика, у тому числі і політика планування та розвитку, виявилася досить успішною. У Японії склалася сучасна галузева структура економіки, що не уступає іншим країнам за своєю ефективністю. Країна перетворилася в другу за своєю економічною силою країну світу.

В 1955-1960 рр. приватні інвестиції в будівництво нових будинків і розвиток нових технологій збільшилися приблизно з 16% до 23% у рік.

В 1960-ті роки японська промисловість розвивалась дуже високими темпами та мала практично повний комплекс універсальних галузей. Відбувалося зниження частки живої праці та основного капіталу як факторів економічного росту.

Швидкими темпами розвивалась зовнішня торгівля. У період 1960-1970 роки частка Японії у світовому експорті виросла з 3,6- до 7,6%. Таким чином, обсяг Японського експорту з 1956-1973 роки збільшився майже в 10 разів. Японія заповнила світовий ринок своїми автомобілями, електроустаткуванням, фотоапаратами та телевізорами. Японія, залежна від експорту ресурсів, ввозила сировину та займалася її переробкою.

У цей же період активно розвивалися автомобільний та морський транспорт. На кожний з них доводилося по 40% перевезень внутрішніх вантажів. Вже до 1971 року Японія перетворилася на одну з найбільших автомобільних країн світу, у якій налічувалося понад 12 млн. автомобілів, а загальний тоннаж морського флоту (включаючи гігантські танкери) перевищив 30 млн. тон. В обох галузях це був другий показник у світі після США.

Новим етапом у розвитку японської економіки виділяють період 1970- х років. З підняттям росту цін на енергоресурси та сировину виникла необхідність застосування енергозберігаючих технологій. Відбулися значні зрушення в структурі японської економіки: зросла частка машинобудування переважно за рахунок електротехнічної продукції [34].

Зросло значення самостійних науково-дослідних робіт у результаті значних зусиль держави та великих компаній. Витрати Японії на НДДКР зросли з 2,1% національного продукту в 1975 р. до 6,1% в 1985 р., значна їх частка припадала на електронну промисловість і точне машинобудування.

Розвиток японської промисловості в період другої половини 1960- х - початку 1970- х років відбувався завдяки використанню переважно екстенсивних факторів росту. Визначальний у цей період тип промислового розвитку допоміг Японії вирішити головні завдання, що стояли перед нею в перші післявоєнні роки, такі як:

- зміна структури виробництва,
- подолання відставання від провідних капіталістичних країн за рівнем промислового розвитку,
- зміна експорту на користь галузей важкої промисловості,

- досягнення позитивного сальдо зовнішньої торгівлі,
- забезпечення повної зайнятості населення.

Але разом з тим обраний тип промислового розвитку привів до виникнення великої кількості проблем, таких як забруднення навколишнього середовища відходами важких матеріалообробних галузей, у величезних масштабах, нестача сировини для нового промислового будівництва, досить нерівномірне розміщення виробництва, дефіцит молодих співробітників, надлишок основного капіталу у ряді галузей, тощо.

Серйозне загострення цих проблем у 1960- 70-х років означало, що необхідний перехід до іншого типу росту, тому що розвиток японської промисловості шляхом використання екстенсивних факторів зайшов в глухий кут. Правлячі кола Японії усвідомлювали необхідність корінних змін у розвитку промисловості, підсумком стала програма розробки створення нової, інноваційної структури виробництва. Як результат - у період з 1950 по 1973 рік середньорічні темпи зростання економіки Японії становили порядку 10-11%. Це був найвищий показник серед розвинених країн.

Проведене дослідження дозволило нам виділити основні риси «Японського економічного дива» (рис.3.1).

Саме японські методи управління прийнято вважати однією з найважливіших складових «японського економічного дива». У їх основі лежать три принципи: довічний найм персоналу, система старшинства при визначенні заробітної плати та службових підвищень і внутрішньо фірмові профспілки. Наприклад, наявність профспілок гарантувала безконфліктне вирішення протиріч, що виникали між колективом фірми та її керівництвом, особливо з питань про розмір мінімальної зарплати.

Налагоджена та пристосована до японських умов і японської психології система менеджменту працювала практично бездоганно в період швидкого підйому економіки, а потім під час уповільненого росту, викликала пильний інтерес з боку конкурентів. Остаточо практика довічного найму та принцип старшинства одержали своє поширення на початку 1950- х років безпосередньо

перед початком післявоєнного періоду високих темпів розвитку . Протягом декількох десятиліть вони були головними стовпами порівняно успішного розвитку економіки Японії.

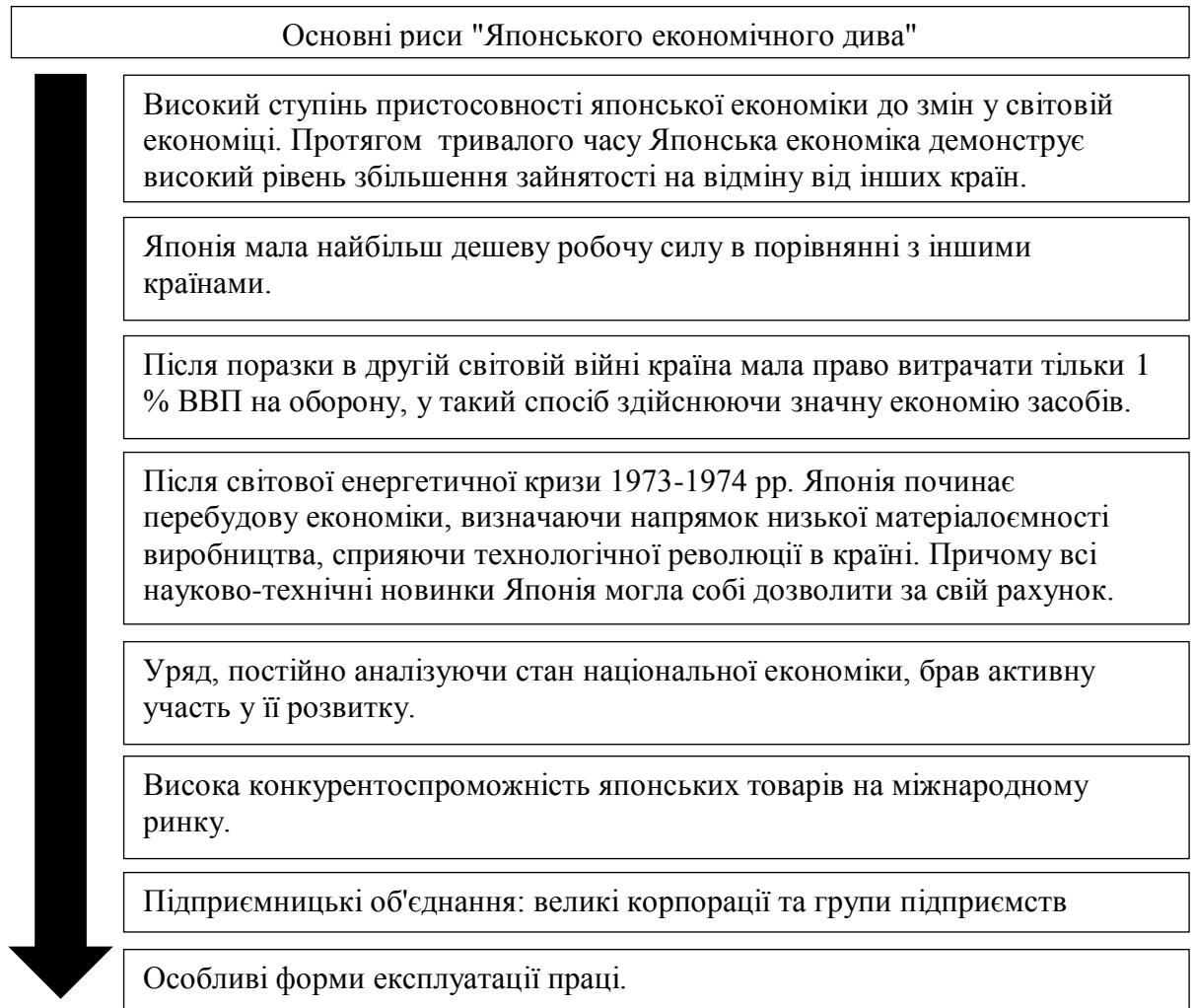

Рис.3.1. Основні риси «Японського економічного дива»

Джерело: побудовано автором на основі [14, 21, 25, 31, 33, 34, 35, 41, 55]

Головні переваги японських компаній полягають у системах і методах управління персоналом. Варто відзначити, що в Японії переважає групова психологія, так званий групізм. Згідно з концепцією «групізму» «бажане» як форма відносин не розділяє, а поєднує індивідів із групою: індивідуальне та групове нероздільні .

Японці тягнуться до групи, намагаються всіляко підтримувати групові відносини, що встановилися. Психологія стійких груп - от головна визначальна

особливість всіх дій на японському підприємстві. Така психологія формувалася століттями.

Психологія самостійного мислення та поведінки не розвилася в Японії. Японська особистість являє собою різку протилежність індивідуалістичній та незалежній західній особистості, що оформилася в умовах культури, що розвивалася з культури племен, що займалися розведенням худоби та кочуванням з одного місця на інше. Культура японців не має стійкості і постійності західного індивідуума. Японців постійно критикують, заявляючи, що в них немає індивідуальності. Зате в них існує процес надбання індивідуальності групою, а вже всередині неї схована індивідуальність окремої людини. Група за своїм характером часто стає сильною. У підсвідомість кожного японця органічно вбудована установка «Успіхи твоєї групи - твої успіхи». Ця установка діє із самого раннього дитинства в кожного японця [41].

Японський бізнес функціонує з використання психологічних особливостей, що лежать в основі малих груп, підприємці без яких-небудь капітальних вкладень можуть максимально використовувати працю своїх працівників. Такий підхід дозволяє націлити працівників на працю в ім'я процвітання «загальної фірми». Групова атмосфера націлює людей спільно вирішувати завдання, що стоять перед фірмою.

На японських підприємствах функціонують робочі групи по 4-6 людей і більше. Найбільш оптимальної вважається група в 10-20 людей. У такій групі забезпечується контактність учасників і їх взаємодія при виконанні трудових операцій. Конкуренція між окремими працівниками групи не заохочується, вважається, що це вносить розлад, породжує індивідуалістичні схильності, що підривають єдність групи. А от суперництво між групами всіляко стимулюється. Японці вважають, що в умовах групового суперництва виростають і зміцнюються всі групові чесноти, а головне солідарність групи.

У результаті спільної діяльності в членів робочих груп виникає відчуття автономії, волі поведінки. У таких умовах, атмосфера групи сприймається її

членами як щось близьке кожному. Завдання групи, що впливають зі спільних завдань фірми, стають для членів групи своїми.

Молоді працівники, потрапляючи у фірми у тверду систему спрямованого виховання, у відносно короткий строк здобувають усі потрібні якості для групової роботи.

Таким чином, у японських працівників дуже сильна потреба в причетності, і саме методи, що підтримують задоволення цієї потреби, більше ніж стимулювання забезпечують високу мотивацію до праці. Регулярна зарядка всім колективом, спів гімнів, прослуховування коротких повідомлень адміністрації вносять відчутний вклад у підтримку дисципліни. А дисципліна, на думку японців, є основою корпоративного духу. Поняття «корпоративний дух», введене в науковий оборот німецьким теоретиком військового мистецтва К. Клаузевицем у першій чверті XIX століття, сьогодні означає відданість ідеалам організації, відданість їй самій, тобто потужний метод мотивації.

Велику вагу адміністрація японських фірм приділяє заходам щодо встановлення довірчих відносин з персоналом. Довіра породжує довіра.

Більшість японських працівників, залучених до ідеалів фірми, відчувають, що їх думка відіграє важливу роль у прийнятті будь-яких рішень на підприємстві. Звичайно, насправді це ілюзія, яку створити не так і важко. Для її створення використовується ряд факторів, у зону дії яких працівники попадають із першого дня перебування на підприємстві [40].

Перший фактор - адаптація. Щороку випускники навчальних закладів влаштовуються на роботу у підприємства. Кілька місяців вони проходять групову практику та підготовку за фахом, за розробленою фірмою програмою, під час якої з'ясовуються схильності, здатності та бажання працівників. Багато робітників після вступу на роботу, живуть кілька років у гуртожитках фірми, а спільне життя - це ще один фактор, що веде до розвитку корпоративного духу.

Другий фактор - ієрархія. У японських фірмах постійно здійснюється перебудування персоналу, у результаті яких працівник піднімається на новий більш високий соціальний щабель. Підвищення можуть бути незначними, але їх

регулярність добре мотивує людей, створюючи відчуття постійної перспективи росту.

Третій фактор – спільна участь у різних заходах у вихідний час. Багато японських фірм організують за свій рахунок різні спортивні заходи, усякого роду вечора, сприяють організації сімейних свят, ювілеїв, тощо.

Принципи, покладені в основу системи управління, є факторами мотивації.

Дуже характерний для японської фірми патерналізм. Працівник довічно прикріплений до підприємства. Але тут справа більшою мірою криється в економічних причинах. Заробітна плата працівника початківця відносно низька, але вона збільшується щорічно надбавками за вислугу років, так що робітник у віці 45 років заробляє в 2,5 рази більше, ніж початківець. Таким чином, перейшовши на нове місце роботи, співробітникові прийдеться починати все з нуля, напрацьовувати стаж, від якого залежить розмір пенсії та тривалість відпускних. Коли співробітник стає пенсіонером, він вкладає свої заощадження, купуючи акції, у такий спосіб становлячи третю групу приватних капіталовкладень у країні [26].

Японські підприємці через свою високу ініціативність сприяли формуванню високоефективного виробництва поряд з висококваліфікованою робочою силою. А масове відновлення основного капіталу відбувалося при високій нормі нагромадження капіталу. Завдяки росту фондів нагромадження економіка Японії характеризувалася такими якостями як стійкість і стабільність у наступні десятиліття .

У Японії існує така практика: виробничі операції, які не вимагають високої техніки, але вимагають багато живої праці, великі фірми самі не виконують, а передають дрібним, іноді навіть напівкустарним, закладам. Це обходиться значно дешевше .

У список основних проблем економічного дива входила така проблема, як забруднення навколишнього середовища. Через неймовірно розвинені підприємства важкої індустрії, таких як хімічна та важка промисловість (їх

частка досягла близько 75%), в атмосферу викидалася велика кількість токсичних речовин.

Відставання інфраструктури, недостатність молодих фахівців на виробництві, незбалансованість регіонального розвитку та комплекс інших проблем привели до необхідності перегляду типу економічного розвитку, перехід до «ощадного» виробництва. Активно почав розвиватися рух проти забруднення навколишнього середовища. Перехід до «ощадного» виробництва, і до нової економічної моделі був перерваний підвищенням офіційного курсу Ієни в 1971 р. і перехід до змінного курсу в економіці. Варто відзначити, що з «змінного курсу Ієни» починається розквіт валютного ринку Японії; із цього часу курс Ієни тільки підвищується [25, 31].

Швидкий економічний ріст був результатом прискореної індустріалізації, яка була, у свою чергу, як причиною, так і наслідком інтенсивної урбанізації. На початку 1960-х рр. багато жителів селищ, сіл прагнули переїхати в місто. В результаті до середини десятиліття багато сіл спорожніли, у той час як міський райони, особливо Токіо, Осака, Нагоя, страждали від перенаселення. До кінця 1960-х рр. потік мігрантів у ці три великі міста почав зменшуватися. Тепер сільські жителі віддавали перевагу міським центрам: Саппоро, Сендай, Хіросіма, Фукуока, північ острова Кюсю.

Отже, в результаті «японського економічного дива» промислове виробництво виросло в 1,5 рази, а зовнішньоторговельний обіг збільшився в 10 разів. Японія стала другою економікою миру після США, і на її частку доводилося більше 22% промислового виробництва.

Із середини 1970-х рр. розроблялися різні стратегії подальшого економічного розвитку. Нова модель, що полягала в «інтелектуалізації» виробництва, відрізнялася від попередньої моделі тим, що сировина стала відіграти не таку важливу роль. Випробувавши 2 моделі економічного розвитку, Японія, прийшла до того, що в підсумку вона знайшла прийнятну для себе модель. Переваги «інтелектуальної» моделі очевидні: країна використовувала свої сильні сторони для розвитку економіки, а не намагалася

подолати труднощі, що виникали через брак сировини. А труднощі дійсно були великими. Через нафтову кризу та високі ціни на сировину японська економіка була приречена знову потерпіти крах. Однак, правлячі кола Японії завдяки комплексу своєчасних заходів, змогли розв'язати це завдання.

Японське «економічне диво» можна зрівняти з машинним маслом, завдяки якому заіржавілий механізм японської економіки прийшов у дію. Зробивши ставку на формування комплексу універсальних галузей, таких як машинобудування та розробка електроприладів, японський бренд став популярним на світовому ринку.

3.3. Японія у пост-окупаційний період (початок ХХІ ст.): економічні традиції та новації

Післявоєнний розвиток Японії свідчить про значні адаптаційні можливості японської економіки, її здатності відносно швидко пристосовуватися до науково-технічного прогресу та, що не менш важливо, умінні мобілізувати енергію населення та ресурси для того, щоб подолати ті чи інші складні проблеми. Становить інтерес зміна моделей післявоєнного економічного розвитку Японії, під час якої особливо чітко проявляються адаптаційні можливості японської економічної системи до науково-технічного прогресу і її залученню в світогосподарські зв'язки [31]. Відмінною рисою японської економічної структури 50-х і 60-х років були високі темпи виробництва. Бурхливий розвиток одержували так звані базові галузі японської промисловості - чорна та кольорова металургія, виробництво будівельних матеріалів, нафтохімія, суднобудування та автомобілебудування. Успіхи Японії в цей період були обумовлені цілим рядом факторів: ростом продуктивності праці, що опиралися на передову закордонну технологію, дешевизну закордонної сировини. Важливу роль у фінансуванні базових галузей промисловості відіграли державні інвестиції та відсутність військових витрат. Після другої світової війни в умовах підйому економіки Японії, особливо в промисловості, значно зросла кількість дрібних і середніх підприємств. В 1972

році на дрібні та середні підприємства припадало 35% вартості експорту, причому 26% експорту продукції важкої промисловості та 72% легкої [26].

До початку 1973 р. з 5,2 млн. дрібних і середніх несільськогосподарських підприємств (до 100 людей кожне) лише 0,8 млн. (або 15%) припадало на обробну промисловість. Проте з 31 млн. чоловік, зайнятих на таких підприємствах, у ній було сконцентровано 7,1 млн. чоловік. Слід зазначити «подвійність структури» японської економіки. Так, поряд з найбільшими підприємствами існує численний шар дрібних і середніх підприємств, які в Японії відіграють набагато більшу роль, ніж в інших високорозвинених капіталістичних країнах. В 1971 р., наприклад, на таких підприємствах (до 100 зайнятих) було сконцентровано більше половини промислових робітників та службовців, тоді як у ФРН (1972 р.) - лише 20%, у США - 23% (1967 р.), в Англії - 19% (1968 р.). Приблизно такий же розрив спостерігався між ними в обсязі виробленої продукції. Подібна специфіка пояснюється не тільки «стійкістю» японських дрібних і середніх підприємств, але й рядом інших факторів, і насамперед історичними особливостями розвитку капіталізму в Японії.

Перший «нафтовий шок» 1973 р. і економічна криза 1974-1975 років виявили слабкі сторони «моделі високих темпів розвитку» японської економіки - надзвичайно сильну економічну вразливість Японії, що не володіє власною сировиною, і продемонстрували, що «високі темпи» у значній мірі були досягнуті за рахунок невирішених соціальних, екологічних і інших проблем, що стали особливо помітними в умовах спаду виробництва та інфляції.

Ситуація на міжнародній економічній арені до початку 1970-х рр. залишалася цілком під контролем Міжнародного нафтового картелю, лідируючі позиції зайняли американські нафтові монополії. В 1972 на частку даної організації доводилося порядку 50% видобутку «чорного золота» усіх капіталістичних країн. Практично всю нафту, яка добувалася в різних країнах, контролював картель. А це 85-90% експорту нафти із країн, що розвиваються. Міжнародний нафтовий картель мав можливість одержувати величезні

прибутки через свою монополію на ринку. Завдяки цьому була можливість закуповувати нафту за дуже низькими цінами у країн експортерів і продавати її по сильно завищеним цінам країнам- імпортерам.

Поступово монополія картелю стала не влаштовувати більшість країн, які займалися видобутком і реалізацією нафти. Тому багато країн стали обмежувати вплив іноземного капіталу. Вони стали робити це шляхом регулювання податків на концесійні компанії, тобто податки стали збільшуватися. Крім того, став створюватися державний сектор у нафтовій промисловості, більшість іноземних концесій стали націоналізуватися. Багато країн об'єдналися для спільного протистояння монополії Міжнародного нафтового картелю. Це виразилося в тому, що в 1960 р. була створена Організація країн експортерів нафти (ОПЕК).

Проблема сировини завжди була досить актуальною. Багато компаній бажали мати контроль над доступом до ресурсів, або до механізму розподілу отриманих прибутків[57].

Одним з найважливіших факторів швидкого економічного росту Японії був низький рівень цін на енергоносії, у першу чергу завдяки заниженим цінам на нафту. Японія споживала велику кількість імпортованої сировини та палива для промисловості, значна частина якої експортувалася за порівняно високими цінами.

Військовий конфлікт на Близькому Сході восени 1973 р. привів до скорочення видобутку нафти і її експорту із цього району, звідки Японія одержувала 75% нафти, це викликало різкий ріст цін на нафту та нафтопродукти та інші товари життєдіяльності. Природно, колишній економічний механізм не міг функціонувати в повному обсязі.

«Нафтова криза» 1973 р. прискорила настання економічної кризи в Японії, яка мала і свої внутрішні підстави. Японська економіка в 1974 р. стикнулася з такими труднощами, яких вона не знала із часу післявоєнної розрухи. Промислове виробництво скоротилося на 2% у порівнянні з 1973 р., у тому числі виробництво електроенергії - на 5,9%, автомобілів - на 7,2%,

верстатів - на 20,8%, етилену - на 30%. Валовий національний продукт скоротився на 1,8%. Вибухнула найглибша економічна криза за всю післявоєнну історію Японії, що ускладнювалась до того ж безпрецедентною інфляцією: роздрібні ціни протягом року зросли на 31,3%. Комбінація спаду з безперервною інфляцією збільшило дію економічної кризи.

Криза привела до виникнення масового безробіття: наприкінці 1974 р. число повністю безробітних перевищило 750 тис. чоловік або 1,4% усього працездатного населення, понизився життєвий рівень населення. Споживання в родинях японців у містах скоротилося в 1974 р. на 1,9%. Число банкрутств (в основному дрібних і середніх підприємств) в 1974 р. склало 11 681, значно перевищивши найвищий рівень минулих років.

Банкрутства сприяли ще більшому росту безробіття. Роботодавці використовували практику «добровільного» закінчення роботи до досягнення робітниками встановленого віку 55 років. У результаті суттєво скоротилася чисельність тимчасових і позаштатних робітників, а також зайнятих неповний робочий день. За опублікованими у пресі даними, число безробітних у Японії в той час перевищувало 2 млн. чоловік [56].

Прогресуюче безробіття сильно відбилося і на положенні селянства. Понад 75% селянських родин у Японії не забезпечували необхідний рівень матеріального достатку доходами від сільського господарства та змушені були шукати додаткові джерела доходу в інших економічних галузях. Члени селянських родин завжди становили основну частину міських тимчасових і сезонних робітників, а також зайнятих неповних робочий день, і скорочення зайнятості цих категорій значно ускладнило для селян можливість додаткового заробітку.

Зниження життєвого рівня населення, обґрунтоване погіршенням економічного становища, привело до загострення протиріччя між монополістичним капіталом і населенням. Економічна криза 1974- 1975 рр. показала, що існуючий на той час економічний лад не може зберігатися і надалі. В умовах стрімкого зростання цін на нафту та багато видів сировини

втратив конкурентоспроможність цілий ряд енерго- і матеріалоємних галузей японської промисловості, таких як виробництво алюмінію, нафтохімія та ін. Нафтова криза показала вразливість, нестійкість моделі економічного росту. Японія являла собою величезну «фабрику» з переробки привозної сировини, тому що головною тенденцією на світовому ринку було збільшення цін на готові вироби та сировина, то і сама модель поступово перетворювалася в усе більш матеріалоємну, коли на виробництво одиниці валового національного продукту (ВНП) ішла все більша кількість матеріалів і сировини.

Однією з причин переорієнтації на іншу модель економіки так само стала конкуренція, що підсилювалась, з боку індустріальних країн, що мають ще більш низький рівень вартості робочої сили, який дозволяв їм динамічно виходити на світовий ринок.

Нові умови розвитку зробили актуальною проблему необхідності трансформації системи державного регулювання, тому що її колишні інструменти все більше втрачали здатність забезпечувати ефективне функціонування народного господарства в цілому [58].

Колишні методи державного регулювання економічного розвитку, головними з яких були бюджетна політика, кредитно-грошова, державна власність і адміністративне управління, регулярно стали давати збій. Широке використання політики дефіцитного бюджетного фінансування для подолання кризи 1974-1975 рр. і її наслідків привело до надзвичайно швидкого збільшення обсягу державного боргу, який вже на початку 1980- х років став перешкоджати процесу нагромадженню капіталу в приватному секторі.

По-друге, присутність у колишньому образі державних монополій і інших форм суспільного підприємництва в цілому ряді галузей стримувало розвиток найменш розвинених галузей, таких як телекомунікації; або підсилювало кризу державних фінансів та загострювало зовнішньоторговельні відносини.

В ході економічної кризи та її подолання почала складатися нова модель економічного розвитку Японії, де основна увага зосередилась на створенні енергоефективного інноваційного виробництва. Ця модель передбачала також

значне скорочення потребуючих великої кількості енергії та сировини базових галузей промисловості - тих самих, які забезпечили високі темпи економічного розвитку Японії. Були прийняті довгострокові програми, спрямовані на економію енергетичних ресурсів пошук альтернативних джерел сонячної геотермальної та інших видів енергії. Завдяки всім цим заходам Японії вдалося добитися значного, серед провідних розвинених країн, зниження енергоємності виробництва. Це привело до того, що наступне різке підвищення цін на нафту наприкінці 70- х років не виявило значного впливу на економіку Японії[56, 58].

У ході здійснення першої програми розвитку нафтохімічної промисловості Японії не вдалося скільки-небудь суттєво знизити ціни на нафтопродукти в порівнянні із цінами на них у країнах Західної Європи та особливо в США. Це виявилось однією з причин недостатньої конкурентоспроможності нафтопродуктів у Японії, де до останнього часу нафтопереробка значною мірою орієнтувалася на мазут, а для виробництва в основному використовувалася нафта, яку необхідно перетворювати в газ і тільки після цього використовувати як нафтохімічну сировину. Іншою причиною стало не комплексне використання сировини та сильної залежності японської нафтохімії від іноземної технології та від одержання позикових засобів. У той же час почалася лібералізація японського імпорту. Тому друга програма ставила завдання не тільки значно збільшити виробництво та розширити номенклатуру нафтопродуктів, але й забезпечити їм необхідну конкурентоспроможність головним чином на базі комплексного використання сировини на комбінатах і укрупнення масштабів виробництва. Все це повинно було знизити витрати виробництва.

Друга половина 70- х і 80- х років - це перехід до моделі помірних темпів економічного розвитку, найбільш важливими рисами якого, було створення наукомісткого виробництва. Основна увага стала приділятися галузям промисловості, що працюють на експорт, - автомобілебудуванню, верстатобудуванню, виробництву побутової техніки.

Однією з найбільш важливих причин конкурентоспроможності японських товарів на закордонних ринках стало створення масового виробництва. Багато японських компаній стали спеціалізуватися на виробництві певних товарів, вони створювали потужності максимальної продуктивності. Так, у першій половині 80-х років у фірмі «Тойота» на трьох заводах збирали 3 млн. автомобілів у рік. Американська фірма «Форд» збирала ту ж кількість машин на 20 заводах. У другій половині 80-х років Японія щорічно виготовляла більше 11 млн. автомашин, більше 15 млн. телевізорів і більше 30 млн. відеомагнітофонів [33, с.109]. Саме масове виробництво давало можливість японським підприємцям використовувати частину прибутку на поліпшення якості продукції. Проблема якості в Японії, як ми вже відзначали, стала найважливішим елементом довгострокової концепції зміцнення економічної незалежності країни. Основна концепція управління якістю в Японії полягає в тому, щоб не допускати появи браку, а не виявляти дефекти, допущені в процесі виробництва. Управління якістю охоплює весь процес виробництва - від проектування до продажу продукції. Він передбачає постійне вдосконалювання устаткування, технологічних розробок, послуг, самого управління виробництвом.

Особлива увага на японських підприємствах приділяється підготовці персоналу для здійснення контролю якості на основі великих комплексних програм навчання, більшість із яких є досить дорогими. Причому основна увага звертається не на підвищення робочих професійних навичок, а на здатності думати, зіставляти, аналізувати [55].

Однак загальновідомо, що безпосередньо від самих робітників залежить лише 10-15% дефектів продукції, решта - провина управлінської ланки, керівників підприємств, оскільки саме на них лежить відповідальність щодо проектування, зв'язку з постачальниками, забезпеченню надійного устаткування та багато чого іншого. Саме на цю сторону управління процесом якості звертають основну увагу японські менеджери. Звичайно, запозичення японського досвіду контролю якості можливо тільки на основі його критичного

аналізу, не забуваючи тієї обставини, що японський менеджмент має специфічні риси, обумовлені особливостями традиційної культури та надзвичайно гострою конкуренцією на всіх рівнях економічної структури.

У валютній сфері державно-монополістичне регулювання відрізняється найбільшим розвитком і регламентованістю. За післявоєнний період у даній області було опубліковано понад 1400 різних законів та постанов. Проте й тут відбуваються процеси лібералізації, хоча її темпи суттєво повільніші, ніж у зовнішній торгівлі та у міграції капіталів. Це видно з переліку наступних основних заходів державного регулювання валютної сфери: 1960 р. - дозвіл для іноземних резидентів відкривати рахунок в так званих вільних ієнах і введення часткової конвертованості ієни; квітень 1964 р. - введення «повної» конвертованості ієни; 1967-1976 рр. - лібералізація прямих іноземних капіталовкладень в економіку; 1969-1973 рр. - зняття обмежень на експорт японського капіталу за кордон; початок лібералізації токійського ринку капіталів для надання йому міжнародного характеру; 1972 р. - три програми «по захисту» ієни, що передбачали комплекс заходів щодо запобігання її ревальвації; грудень 1971 р. - ревальвація ієни на 16,88% у відповідності з Смітсоновською валютною угодою; лютий 1973 р. - друга ревальвація ієни на 16,5% і одночасна девальвація долара США на 10%; квітень 1974 р. - прийняття Японією умов «плавання» валют, розроблених МВФ; 1976 р. - офіційний початок «інтернаціоналізації» ієни.

Незважаючи на проведені заходи щодо лібералізації, валютна сфера економіки Японії до кінця 70-х років продовжувала випробовувати найбільш серйозні обмеження в системі зовнішньоекономічних зв'язків країни. До них відносилися такі, як постійне втручання Банку Японії в «плавання» курсу ієни, обмеження на діяльність іноземних банків у Японії та багато інших. Пояснюється це рядом причин, головна з яких полягає в тому, що відносно виробництва та торгівлі валютна проблема носить вторинний, але аж ніяк не другорядний характер. Як ніяка інша проблема економічного розвитку, вона тісно пов'язана з тими великими змінами, які відбулися у валютно-фінансовій

системі капіталізму після розвалу Бреттон-вудської валютної системи та початком функціонування нової. Державно-монополістичне регулювання валютної сфери спрямоване на те, щоб у максимальній мірі зменшити вплив кризи валютних відносин капіталізму на економіку країни в цілому, особливо на її грошовий обіг, фінанси та банки[55, 59].

В середині 80-х років ефективність «експортної моделі» розвитку Японії значно знизилася. У США та Західній Європі активізувалися протекціоністські настрої. В 1986 р. президент Р. Рейган ввів 100-процентне мито на імпорт японських інтегральних схем. Як писали американські газети, це був відчутний удар по Японії після другої світової війни. США і Європейський Союз зажадали від Японії відкрити свій ринок для іноземних товарів скоротити японський експорт.

Значний удар по «експортній моделі» нанесли різке підвищення курсу ієни в 1986-1987 роках. Високий курс ієни особливо сильно вплинув на інтереси дрібних і середніх промислових фірм, що реалізують велику частину продукції на зовнішніх ринках.

Ускладнювала становище японської економіки конкуренція так званих нових індустріальних країн (НІК) і насамперед Південної Кореї та Тайваню. Деякий час серед економістів досить популярною була концепція «бумерангу», що полягала в тому, що створення нових конкурентоспроможних галузей промисловості в «нових індустріальних країнах» відбувалося на базі в основному японської техніки, а також копіювання японського менеджменту та трудових відносин.

Японський прем'єр - міністр Я. Накасонє назвав найсерйознішими проблемами, з якими зіштовхнулася Японія в післявоєнний період, підвищення курсу ієни та економічні тертя з її торговельними партнерами. Вони торкнулися всіх сторін економічного, соціального, політичного життя Японії та вимагали створення нової моделі економічного розвитку країни[54].

Широкий резонанс не тільки в Японії, але й за кордоном одержала так званий доповідь Маєкава - колишнього президента японського банку, що

керував спеціальною комісією при прем'єр-міністрові Я. Накасоне. Доповідь було опубліковано у квітні 1986 року. Його пропозиції представлялися як «історичний поворот» у післявоєнній економічній політиці Японії. Велика увага в доповіді приділялася необхідності вкладення інвестицій у соціальну інфраструктуру, а також стимулювання особистого споживання та підвищення якості життя народу. У доповіді підкреслювалася зацікавленість Японії в розвитку міжнародного співробітництва.

Була популярна точка зору про японську промислову структуру як про «економіку з подвійним дном» [54] існування ефективних, добре оснащених сучасних великих заводів і величезної кількості дрібних малорентабельних підприємств, що перешкоджають динамічному розвитку Японії. Дійсно, банкрутство та руйнування дрібних підприємств було звичайним явищем японського ринкового господарства. Але технологічна революція показала, що від цих підприємств, їх діяльності багато в чому залежить ефективність використання ресурсів, інтенсифікація економіки і її міжнародна конкурентоспроможність. На перший план стало виходити не придушення великими компаніями дрібних, а розмежування їх господарських функцій і їх взаємодія. Особливо важлива роль дрібних підприємств у сфері нових технологічних виробництв, що вимагають значного ризику, на який не завжди йде великий бізнес.

Характеризуючи специфіку економічної моделі Японії та визначаючи напрямки її розвитку, неможливо залишити без уваги особливості, складності та протиріччя японського підходу до такої значимої сфери, як інновації. Уперше поняття «інновації» було розкрито в роботі Й. Шумпетера «Теорія економічного розвитку» (1911). У ній він представив концепцію інновацій [58].

Незважаючи на очевидні успіхи Японії в інноваційній сфері, особливе місце в характеристиці японського підходу до інноваційної діяльності займає критика обсягів власних досліджень фундаментального плану. У сучасних умовах все більш актуальною стає не тільки активізація запозичення чужих ідей, але й генерування власних. У цьому контексті, треба відзначити, що

японці, імпортуючи щось іноземне або нове, адаптують його до свого сприйняття та застосовують з великою ефективністю, одержуючи унікальний гібрид нетрадиційних і традиційних культурних цінностей [59, с. 125].

Щодо цього становить інтерес створення дрібних дослідницьких компаній, що одержали найменування «венчурних» (ризикових) фірм. Вони вперше з'явилися в США, виступаючи в якості «першопрохідників» при розробці нових ідей і нової продукції. У зв'язку з підвищеною часткою ризику серед них особливо високий відсоток банкрутства. Але в той же час такі фірми були засобом пожвавлення японської економіки, з'являлися спеціальні та державні фінансові інститути, що сприяють венчурному бізнесу.

Слід зазначити деякі аспекти нової підприємницької структури Японії, які свідчать про її гнучкість здатність швидко пристосовуватися до науково-технічного прогресу та вимог ринку. Так, у відмінності від старої моделі виробництва - галузевої спеціалізації - майже всі великі компанії перейшли до диверсифікованості своєї діяльності, створенню різних видів продукції, насамперед в області наукомістких і технологічних виробництв. Ці зміни розглядаються ними як необхідна умова конкурентоспроможності та динамізму підприємства [60].

Ще одна важлива особливість перебудови підприємницької структури пов'язана з великою самостійністю підрозділів всередині компаній, створенням спеціальних самостійних оперативних груп, у завдання яких входить освоєння нових технологій або видів продукції. Надалі найбільш успішні з них перетворюються в самостійні фірми.

Одним з найважливіших напрямків науково-технічного прогресу в Японії була комплексна автоматизація технологічних процесів і створення гнучких виробничих систем, оснащених роботами та верстатами. В 80-ті роки парк роботів у Японії виріс в 8 раз, збільшуючись у середньому на 15 тис. одиниць у рік. В 1987 році компанія «Тосіба» створила інтелектуальний складальний робот, здатний на базі зменшеної моделі оцінювати конструкцію в реальних розмірах і виконувати програму з її монтажу з наявних блоків. Міністерство

зовнішньої торгівлі та промисловості розробило восьмирічну програму «Роботи для роботи в критичних умовах». Як показали опитування провідних машинобудівних компаній, найбільш перспективними сферами застосування роботів в 90-х роках виявилися: атомна енергетика, космос, медицина та особливо так звана невиробнича сфера - торгівля, переробка побутових відходів, прибирання вулиць, приміщень, побутові послуги. Підвищився в Японії інтерес до створення гнучких виробничих систем - комбінація роботів і верстатів під керуванням ЕОМ. Це, по суті справи, автомати, які дають можливість ефективного виробництва великої кількості різних видів продукції дрібними партіями[61].

Одним з найважливіших напрямків економічної політики Японії, яка була спрямована на перехід до моделі інноваційного розвитку п'ятого покоління, була кластерна політика. На початковому етапі формування промислових кластерів у високотехнологічній сфері Японії створювалися науково-дослідні парки. При дослідженні специфіки інноваційного розвитку Японії особливої уваги вимагає японська модель «наукових парків». Дослідницькі парки, формовані в цей час, за своєю структурою майже ідентичні технополісам з 1980-х рр. У період з 1960-х рр. до середини 1980-х рр., у той час, коли економічний розвиток насамперед асоціювався із промисловим розвитком, у країні були створені «нові промислові міста», а також «спеціальні промислові зони», які копіювали великі центри промисловості Тихоокеанського узбережжя. У цих містах свій розвиток одержали галузі масового виробництва (важке машинобудування, хімічна промисловість, металургія). На початковому етапі формування промислових кластерів у високотехнологічній сфері Японії створювалися науково-дослідні парки, що представляють собою науково-виробничі комплекси з рядом преференцій і пільгових умов для інтеграції виробничої, освітньої та дослідницької діяльності[62, с. 115].

Усі 1990 - ті роки японська економіка перебувала в рецесії. Ці роки отримали назву «загубленого десятиліття», а сама економіка того часу отримала назву «економіки мильної бульбашки», яка неминуче мала

«лопнути», тому що тоді економічний ріст базувався в основному на спекулятивних угодах з нерухомістю та цінними паперами.

«Фінансова мильна бульбашка» - це інфляція фінансових активів. Так називається тривале відхилення ринкової ціни активу вгору від базових параметрів (fundamentals), якими вона повинна визначатися. Ціна активу визначається очікуваним прибутком з поправкою на ринкову ставку відсотка та залежить також від явлення про майбутню кон'юнктуру, загальноекономічну та на ринку даного активу. Коли ціни відриваються від них і починають залежати тільки від прибутку на перепродажі, роздувається «бульбашка». Її роздухує ейфорія невинуватих очікувань, що ринок даного активу буде рости нескінченно.

Зниження темпів росту почалося в 1991 р., а негативні приріст ВВП на річному рівні був 1998 і 2002 рр. Двічі починався підйом: в 1996 р. ВВП склав 3,5%, в 2000 р. 2,8%, і видавалося, що стагнація от-от закінчиться. Але тільки в 2003-2004 рр. економіка повернулася на траєкторію росту.

У Японії стало загальноприйнятим проводити паралелі із кризою в США в 1929-1933 рр. Звичайно, Японія не відчула ні глибокої економічної кризи, ні 25- відсоткового безробіття. Але наслідку тривалого спаду виявилися навіть більшими, ніж результати Великої депресії в Сполучених Штатах, де втрата вимірялася валовим внутрішнім продуктом за три роки.

Правда, статистичні дані говорять про втрату темпу, але не про важкі економічні наслідки. Втрата темпу - наслідок уповільнення капіталовкладень, які навіть абсолютно скорочувалися в окремі роки. Якщо в 1990 р. нові інвестиції становили 11,5% валового основного капіталу корпорацій, то в 1995 р. - 7,3%, а в 2002 р. - тільки 6,5%. В 1990 р. за кордон був вивезений еквівалент 8,6% внутрішніх інвестицій, в 1995 р. - 13,8%, в 2000 р. - 10,3% і в 2002 р. - 11,0%. Японія - головний кредитор у світовій економіці.

Японія «вибилася» з ритму економічної динаміки розвинених економік і втратила в рейтингу конкурентоспроможності, але не втратила позиції в міжнародній торгівлі. Вона втримувала третє місце у світовому експорті (після

Німеччини та США) аж до 2004 р., коли її обігнав Китай. У неї активне сальдо зовнішніх платежів і найбільші у світі золотовалютні резерви - 844,5 млрд. дол. на кінець 2004 р. (за «загублені» роки вони збільшилися в 12 раз).

Японська «велика рецесія» зовсім не була трагедією в новітній економічній історії. Але підстави для історичної паралелі з Великою американською депресією є. В обох випадках спаду передувало «бум» на кредитному та фондовому ринках, і обоє супроводжувалися дефляцією - зниженням товарних цін і цін фінансових активів (акцій і нерухомості). В обох випадках це була дефляційна криза, у США її форма була гострою, а в Японії - пом'якшеною.

У міру того, як розвивалась криза державних фінансів, почали з'являтися будівельні підряди на бюджетні гроші, і в рядах банкрутів виявилися великі приватні будівельні організації.

Результатом зниження попиту стало падіння оптових цін (після 1992 р.) і «дефляційна спіраль». Дефляція здорожує борги та зарплати в реальному вираженні та підвищує реальні процентні ставки. Тим самим дефляція натискає на прибутки підприємств. Інвестування в падаючу економіку, особливо на базі зовнішнього фінансування, виявляється занадто ризикованим.

Нарешті, з'явилися аномальні явища в грошовому господарстві країни. Банк Японії в 1991 р. почав збільшувати грошову емісію, але загальна кількість грошей в обігу росла повільніше, ніж емісія. Однак вона зростала швидше, ніж ВВП - показник сукупного попиту.

Серйозність кризи була усвідомлена японською владою в 1995 р., коли почалися банкрутства спочатку невеликих місцевих банків, потім великих («Хего» і «Хоккайдо такусеку»). Наприкінці 1998 р. були оголошені неплатоспроможними Банк довгострокового кредиту («Течи кинью») і Японський кредитний банк («Ниппон синъе»), два із трьох банків довгострокового кредиту.

В 1998 р. кабінет Хасимото провів реформу регулювання фінансових ринків, що одержала назва «Big bang» (великий вибух).

«Великий вибух» поклав початок великомасштабної реорганізації фінансового сектору Японії. З'явилися п'ять холдингових груп: «Мідзухо», «Токіо- Міцубісі», « Сумітомо-Сакура», «UFJ (United Financial of Japan)» і «Рісона». Реформа підсилила конкуренцію на фінансових ринках. Але управлінська модель фінансового холдингу не вирішує проблему «поганих боргів». Гірше того, при реорганізації банки об'єднали і свої непрацюючі активи.

Санація банківської системи за загальноприйнятими у світі схемами списання боргів і рекапіталізації банків не принесло успіху.

В 2000 р. були встановлені чіткі та прозорі правила реорганізації неплатоспроможного бізнесу на основі законів і тверді рамки для практики «прощення боргів». Кредитні установи зобов'язали доводити до відома, що відмова від відшкодування боргу принесе менше втрат, ніж ліквідація компанії-боржника .

Для реорганізації та ліквідації великих збиткових корпорацій «у зв'язку» з банками- кредиторами була створена спеціальна позасудова процедура.

В 1997-1998 рр. банкрутства великих фінансових установ викликали відчуття кризи у фінансовій системі країни. Восени 1997 р., після банкрутства декількох банків, на короткий час був паралізований ринок комерційних векселів. Азіатська фінансова криза 1997 р. і російський суверенний дефолт 1998 р. тільки підсилили панічні настрої. Довіра у світі до японських банків знизилась. У листопаді 1997 р. на закордонних ринках була встановлена «Japan premium» - націнка за ризики для японських банків.

Фінансову ситуацію вдалося стабілізувати. Політика «нульової ставки відсотка» полегшила списання «поганих боргів». Ні події 11 вересня 2001 р. у США, ні великі банкрутства в Японії, ні скасування повного страхування внесків не викликали ніякої фінансової паніки. В 2004 р. почали зростати між фірмові кредити та оборот міжбанківського ринку.

У Японії була випробувана з успіхом, нетрадиційна комбінація грошової експансії на макрорівні та санація банків і компаній на мікрорівні. Грошові

влади Японії працювали в тандемі з реформаторами, які забезпечили санацію банків і реструктурування великого бізнесу. Грошова політика виконувала функцію страхівки нестабільної фінансової системи, до тих пір поки не була виконана програма санації. Завдяки цілеспрямованими зусиллями уряду та ділових кіл країни економіку, нарешті, вдалося вивести на рейки стабільного, хоча й досить помірною за своїми темпами, розвитку.

Але після найбільш тривалого за весь післявоєнний час періоду росту протягом п'яти з половиною років на початку 2000-х років, в 2008 році економіка Японії знову зіштовхнулася з серйозними проблемами. Економіка ввійшла в рецесію, оскільки були зафіксовані негативні темпи економічного росту. Нинішній стан японської економіки, третьої у світі після американської та китайської (відповідно до рейтингу економік світу ООН 2020-2021), - це гарний приклад того, що у випадку глобальної рецесії може відбутися з країною, виробничі потужності якої сильно орієнтовані на експорт та інноваційний розвиток.

Інноваційна економіка припускає використання результатів наукових досліджень на всіх стадіях інноваційного циклу, у зв'язку із чим у розвинених країнах світу рік у рік розвивають НДДКР на основі збільшення обсягів фінансування [63, с. 32]. За внутрішніми витратами на НДДКР Японія входить у групу лідерів (в 2018 році 5%- Ізраїль, 4.8% -Південна Корея, 3.3%- Швеції, 3.3%-Японія).

Значний і далеко не передбачуваний вплив на розвиток не тільки економіки, але й інших областей соціального та політичного життя Японії виявляв процес інформатизації. Він став охоплювати не тільки виробничу сферу, але і управління кадрами, нарахування заробітної плати, контроль над матеріальними та товарними поставками. На думку японських фахівців саме інформатизація зіграла ключову роль у розвитку сфери послуг і обумовила перехід до більш прогресивної системи споживчого попиту.

Велика увага приділяється в Японії і соціальному аспекту процесу інформатизації. Так, ще в 80-х роках був розроблений «План побудови інформаційного суспільства. Національна мета до 2000 р.» [64].

Відповідно до цього плану першою моделлю такого суспільства виявилася інформаційна система в невеликому містечку Тама, розташованому поблизу Токіо. Завдяки кабельному зв'язку система змогла надати жителям широкий вибір інформаційних послуг: телеглядачі можуть вести прямий діалог зі співробітниками студій; газетна інформація безпосередньо надходить на домашні факсимільні апарати.

В 80-х роках процес інформатизації охопив контори великих компаній, зросла популярність персональних комп'ютерів, які мають можливість підключатися до міських мереж і банків даних, що володіють широкою інформацією та спеціальними програмами.

У цілому виділимо кілька основних відмінних рис японського підходу до інноваційної діяльності, які сприяли реалізації японського дива.

Після закінчення Другої світової війни Японія починає скуповувати права на різні винаходи. Активне інвестування в перспективні проекти в 60-х роках ХХ століття дало країні спробу наздогнати «мастодонтів» у сфері інноваційних технологій [65, с. 37-46]. У силу твердого територіального обмеження Японія була змушена витягати максимум із усього кращого, колись створеного людиною. Характерною рисою розвитку японської економіки в 1950-ті рр. був надзвичайно низький рівень прямих іноземних інвестицій (ПІІ), які в наступні два десятиліття вирости - до вирівнявши 10% в обсязі приросту інвестицій [66, с. 169], при одночасному активному імпорту технологій. І так, найважливішим напрямком сучасної інноваційної політики Японії стає все більша її відкритість для прямих іноземних інвестицій, що сприяє впровадженню інновацій у власні галузі, створенню нових виробничих потужностей, придбанню нових управлінських технологій і навичок, новітніх патентів і ноу-хау.

Відомо, що одним з факторів японського економічного дива став масштабний імпорт передових закордонних технологій, що сильно вплинув на

відновлення всього післявоєнного життя Японії. Одним з факторів японського економічного дива став первісний масштабний імпорт нових іноземних технологій, який в остаточному підсумку дав поштовх потужному економічному розвитку країни. В умовах вибору заходів державної підтримки розвитку економіки перевага була віддана податковим пільгам, зокрема:

- скасування імпорتنих митних тарифів по стратегічному устаткуванню;
- відшкодування митних зборів, сплачених при імпорті сировини для встановлених галузей;
- скорочення розмірів роялті по імпортованих технологіях [67, с. 76].

Глобалізація впливає на підвищення інноваційної активності в Японії, на експорт високотехнологічної продукції за кордон. Країна вживає конкретні заходи по створенню сприятливого інвестиційного клімату для входу іноземних інвесторів на японський ринок на базі поступової лібералізації ринкових бар'єрів, усуваються правові обмеження, що поширюються на специфічні галузі.

Отже, успіхи Японії стали можливі завдяки комбінації передової технічної думки з багатовіковими традиціями культури праці, дисципліни, гармонії у взаєминах молодших і старших. Японія зуміла створити потужну промислову структуру на зразок розвинених країн з ринковою економікою. Японія стала економічним гігантом, економічний потенціал якої зрівняємо тільки зі США та КНР.

На основі проведеного дослідження було визначено особливості японської інноваційної моделі: сприйнятливість, чуйність, здатність до дифузії технологій, швидкість реакції, готовність до перебудови, точність виконання (дисципліна; мінімум браку), розвиненість горизонтальних зв'язків у японських компаніях (кейрецу). Такі властивості дозволяють правильно та швидко реагувати зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі. Крім того, японська економіка відрізняється високим внутрішнім потенціалом, в основному техніко-технологічним, фінансовим, інтелектуальним і людським.

Висновки до розділу 3

В ході проведеного інституційних перетворень в Японії в другій половині ХХ на початку ХХІ століття були отримані наступні результати:

1. Встановлено, що реформи, проведені в Японії під контролем американського окупаційного уряду, стали тим початковим етапом переходу до економічного дива, причинами якого стали: технологічний стрибок, розвиток малого та середнього бізнесу, активна економічна політика держави, доступ до світового ринку через підтримку США. Так, реформи, проведені окупаційними військами, зіграли важливу роль у розвитку японської економіки. Вони сприяли зниженню безробіття, запобігали інфляції, сприяли нагромадженню заощаджень та політичній стабільності. Без них економічне диво, яке почалося в середині 1950- х рр., не було б можливим. Окупація закінчилася в 1952 році. Японія стала однією з імперіалістичних країн, де панував монополістичний капітал.

2. В результаті «японського економічного дива» промислове виробництво виросло в 1,5 рази, а зовнішньоторговельний обіг збільшився в 10 разів. Японія стала другою економікою миру після США, і на її частку доводилося більше 22% промислового виробництва. Із середини 1970- х рр. розроблялися різні стратегії подальшого економічного розвитку. Нова модель, що полягала в «інтелектуалізації» виробництва, відрізнялася від попередньої моделі тим, що сировина стала відіграти не таку важливу роль. Випробувавши 2 моделі економічного розвитку, Японія, прийшла до того, що в підсумку вона знайшла прийнятну для себе модель. Переваги «інтелектуальної» моделі очевидні: країна використовувала свої сильні сторони для розвитку економіки, а не намагалася подолати труднощі, що виникали через брак сировини. А труднощі дійсно були великими. Через нафтову кризу та високі ціни на сировину японська економіка була приречена знову потерпіти крах. Однак, правлячі кола Японії завдяки комплексу своєчасних заходів, змогли розв'язати це завдання.

3. Виявлено, що успіхи Японії стали можливі завдяки комбінації передової технічної думки з багатовіковими традиціями культури праці,

дисципліни, гармонії у взаєминах молодших і старших. Японія зуміла створити потужну промислову структуру на зразок розвинених країн з ринковою економікою. Японія стала економічним гігантом, економічний потенціал якої зрівняємо тільки зі США та КНР. На основі проведеного дослідження було визначено особливості японської інноваційної моделі: сприйнятливість, чуйність, здатність до дифузії технологій, швидкість реакції, готовність до перебудови, точність виконання (дисципліна; мінімум браку), розвиненість горизонтальних зв'язків у японських компаніях (кейрецу). Такі властивості дозволяють правильно та швидко реагувати зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі. Крім того, японська економіка відрізняється високим внутрішнім потенціалом, в основному техніко-технологічним, фінансовим, інтелектуальним і людським.

ВИСНОВКИ

В результаті проведення аналізу джерельної бази дослідження встановлено, що світовим науковим співтовариством проведена чимала робота з вивчення проблем економічного розвитку Японії в епоху економічного дива. При цьому, закордонні дослідження відрізняються набагато більшою кількістю робіт з даної теми та глибиною пророблення історичного матеріалу. Однак ні закордонними, ні вітчизняними вченими дотепер не було написано роботи, яка б розглядала проблеми промислового розвитку Японії в період становлення нової економічної системи (80-х рр. XIX ст.) у контексті індустріальної політики уряду, різноманітних джерел фінансування індустріалізації й розвитку закордонних ринків одночасно.

Багато джерел не опубліковані, вони були знайдені за допомогою інформаційної мережі Інтернет, на веб-сторінках, де дослідник може почерпнути оперативну інформацію, статистичні відомості. Комплекс досліджених літературних джерел дозволяє розв'язати поставлені в роботі цілі і завдання та сформулювати висновки.

Проведене дослідження історіографії проблеми дослідження дозволило встановити, що проблемам розвитку японського економічного дива присвячена велика кількість наукових праць вчених по всьому світу. При чому кожна з груп вчених підходить до трактування досліджуваного феномену з власної, відмінної від інших точки зору. Разом з тим, можливо, саме відзначений нами плюралізм точок зору та дослідницьких підходів є причиною того, що серед вивчених нами робіт авторів відсутнє комплексне дослідження, у якому проблематика феномену японського економічного дива була б розглянута в історичній ретроспективі і різноманітні його прояви.

В результаті дослідження сутності поняття «економічне диво», його індикаторів та етапів встановлено, що погляди на «економічне диво» є різними та обумовлені методологічними підходами дослідників. Вони змінюються як у часі, так і в просторі. Не всі дослідники розглядають цей феномен через призму

«дива». І це насамперед пов'язане з недоліками системи в політичному та соціальному аспектах. Даний процес і на сьогоднішній день є актуальним для дослідницького осмислення, оскільки є «триваючим» процесом.

Проведене дослідження факторів та передумов формування «економічного дива» дозволило нам виділити загальні передумови формування «економічного дива», які були притаманні всім дослідженим країнам: перехід від централізованого адміністрування до ринкової економіки; освоєння техніки та запровадження результатів науково-технічного прогресу; орієнтація економіки на експорт; активізація внутрішнього ринку; активний розвиток підприємництва.

Саме наявність в країнах даних передумов, а також формування вірної виваженої державної політики та підтримки сприяє різкому скачку розвитку економіки, так званому «економічному диву», який дозволяє економіці країні за рекордно короткі строки стати конкурентоздатною та вийти в світові лідери.

Проведене дослідження особливостей американської окупаційної політики в Японії дозволило встановити, що реформи, проведені в Японії під контролем американського окупаційного уряду, стали тим початковим етапом переходу до економічного дива, причинами якого стали: технологічний стрибок, розвиток малого та середнього бізнесу, активна економічна політика держави, доступ до світового ринку через підтримку США.

Таким чином, реформи, проведені окупаційними військами, зіграли важливу роль у розвитку японської економіки. Вони сприяли зниженню безробіття, запобігали інфляції, сприяли нагромадженню заощаджень та політичній стабільності. Без них економічне диво, яке почалося в середині 1950-х рр., не було б можливим. Окупація закінчилася в 1952 році. Японія стала однією з імперіалістичних країн, де панував монополістичний капітал.

Проведений аналіз моделі японського «економічного дива» показав, що в результаті «японського економічного дива» промислове виробництво виросло в 1,5 рази, а зовнішньоторговельний обіг збільшився в 10 разів. Японія стала

другою економікою миру після США, і на її частку доводилося більше 22% промислового виробництва.

Із середини 1970-х рр. розроблялися різні стратегії подальшого економічного розвитку. Нова модель, що полягала в «інтелектуалізації» виробництва, відрізнялася від попередньої моделі тим, що сировина стала відіграти не таку важливу роль. Випробувавши 2 моделі економічного розвитку, Японія, прийшла до того, що в підсумку вона знайшла прийнятну для себе модель. Переваги «інтелектуальної» моделі очевидні: країна використовувала свої сильні сторони для розвитку економіки, а не намагалася подолати труднощі, що виникали через брак сировини. А труднощі дійсно були великими. Через нафтову кризу та високі ціни на сировину японська економіка була приречена знову потерпіти крах. Однак, правлячі кола Японії завдяки комплексу своєчасних заходів, змогли розв'язати це завдання.

В результаті проведеного дослідження економічних традицій та новацій Японії у пост-окупаційний період встановлено, що успіхи Японії стали можливі завдяки комбінації передової технічної думки з багатотисячними традиціями культури праці, дисципліни, гармонії у взаєминах молодших і старших. Японія зуміла створити потужну промислову структуру на зразок розвинених країн з ринковою економікою. Японія стала економічним гігантом, економічний потенціал якої зрівняємо тільки зі США та КНР. На основі проведеного дослідження було визначено особливості японської інноваційної моделі: сприйнятливість, чуйність, здатність до дифузії технологій, швидкість реакції, готовність до перебудови, точність виконання (дисципліна; мінімум браку), розвиненість горизонтальних зв'язків у японських компаніях (кейрецу). Такі властивості дозволяють правильно та швидко реагувати зміни в зовнішньому та внутрішньому середовищі. Крім того, японська економіка відрізняється високим внутрішнім потенціалом, в основному техніко-технологічним, фінансовим, інтелектуальним і людським.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Емельянова О. Н. Особенности начального этапа индустриализации Японии в эпоху Мэйдзи (7080-е гг. XIX в.) Дис. канд. эк. наук. 08.00.01 Экономическая теория. Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. Москва, 2018. 243 с.
2. Benedict R., *The Chrysanthemum and the Sword*. Boston: Houghton Mifflin, 1946, p 32.
3. Nakane C.H., *Japanese Society*, University of California Press, 1970.
4. Takamitsu S. What economic policies will fit the ‘growth strategy’? *The Japan Times*. 2014 №3. URL: <https://www.japantimes.co.jp/opinion/2014/07/27/commentary/japan-commentary/economic-policies-will-fit-growthstrategy/>.
5. Кобояси, Г. Иностраный капитал в Японии. Пер. с яп. Е. А. Пигулевской. М: Издательство иностранной литературы, 1956. 416 с.
6. Моритани М., Современная технология и экономическое развитие Японии/М.Моритани/ Пер. под ред. Е. Леонтьевой. М.: Экономика, 1986. 261с.
7. Eiji Takemae, Robert Ricketts. *The Allied occupation of Japan*. New York: Continuum. URL: <http://www.worldcat.org/title/allied-occupation-ofjapan/oclc/1002360999>.
8. Дзюн Тосака. Японская идеология. М.: Прогресс, 1982. 256 с.
9. Алпатов В. М. Япония: язык и культура. М.: Языки славянских культур, 2008. 208 с.
10. Befu H. *Symbols of Nationalism and Nihonjinron*. *Cultural Nationalism in East Asia* / ed. by H. Befu. Berkeley: Institute of East Asian Studies, University of California, 1992. P. 33-45
11. Yoshino K. *Culturalism, Racialism, and Internationalism in Contemporary Japan Making Majorities: Constituting the Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey, and the United States*. Stanford: Stanford University Press, 1998. P. 13-30.

12. Yoshino K. Cultural Nationalism in Contemporary Japan: A Sociological Enquiry. L.: Routledge, 1991. 267 p.

13. Крупянко М. И., Крупянко И. М. Новый японский национализм: мифы или реальность? Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 2006. № 1. С. 78-91.

14. Бреннер, Р. Высокоскоростной рост Японии Экономика глобальной турбулентности / пер. с англ. А. Гусева, Р. Хаиткулова; под науч. ред. И. Чубарова. М: Высшая школа, 2014.552с.

15. Мак-Клейн Дж. Л. Япония. От сёгуната Токугавы в XXI век Пер. с англ. Е. А. Красулина. М.: АСТ: Астрель, 2006. 930 с.

16. Попов В.А. История Японии (1945-1975). М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1978. 541 с.

17. Дунаев В. И. Японцы в Японии. М. : Мол. гвардия, 1977. 144 с.

18. Демократия в Японии: опыт и уроки. Опыт и уроки («круглый стол» советских японоведов). отв. ред К.О. Саркисов; АН СССР, Ин-т востоковедения. Наука. Гл. ред. вост. лит., 1991.

19. Динкевич А. И., Барышникова О. Г. Промышленность Японии в послевоенный период (1945-1956гг.) М., 1958.

20. Динкевич А.И. Экономическая и военная «помощь» США Японии. М.: Изд-во восточной литературы, 1962.

21. Динкевич А.И. К осмыслению опыта экономического развития Японии Российский экономический журнал. 1992. №10.

22. Динкевич А.И. Очерки экономики современной Японии. М., 1972.

23. Дмитриев А.А. Производство, потребление и внешняя торговля ЭВМ/ Япония 1973. Ежегодник. М.: Наука, 1974.

24. Латышев, И. А. Лицо и изнанка «экономического чуда» Японии / Латышев И. А.М.: изд-во Наука, 1970.65с.

25. Молодякова Э. В. История Японии. XX век. М., 2007, 2009

26. Арутюнов С.А. Япония: народ и культура. М., 1991. 64 с.

27. Шумпетер Й. Процесс «созидательного разрушения» Капитализм, социализм и демократия: Пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. М.: Экономика, 1995. Гл. 7.
28. Блауг М. Гершенкрон, Александр 100 великих экономистов после Кейнса. Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. СПб.: Экономикс, 2009. 384 с.
29. Sydney Crawcour E. Economic Change in the Nineteenth Century Kozo Yamamura, Ed.: The Economic Emergence of Modern Japan. Cambridge University Press, 1997. P. 5.
30. Ohkawa K., Rosovsky H. Capital formation in Japan. P. 205.
31. Караханова О. Японське «економічне диво»: основні аспекти, запозичення досвіду. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukstud/5/20.pdf>.
32. Гончарова Г.О. Японське економічне диво: можливості застосування досвіду в економіці України. Тези 67-ої наук. конф. професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів ун-ту (Полтава, 2 квіт.22 трав. 2015 р.). Полтава : ПолтНТУ, 2015.Т. 1. С. 416-418.
33. Городня Н. «Специфіка суспільно-економічної моделі Японії та її еволюція в умовах глобалізації». URL: https://www.researchgate.net/publication/337317949_Specifika_suspilno-ekonomi_snoi_modeli_Aronii_ta_ii_evolutia_v_umovah_globalizacii/citation/download.
34. Захарченко В. І. «Базові моделі економічних реформ: зарубіжний досвід використання». Збірник наукових праць ЧДТУ. 2018. Вип.49. С. 5-16.
35. Квасниця О. Японська ідентитарна матриця як чинник буття нації. Мовні і концептуальні картини світу. 2012. Вип. 40. С. 292-297.
36. Takatoshi Ito Japan and the Asian Economies: A «Miracle» in Transition, 1996.
37. Лебедева И.П. Роль государства в экономической модернизации Япония: опыт модернизации. М., 2011. С. 107–125.
38. Оголь Д. О. Економічне зростання: сутність, якість і стійкість. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 2. С. 67-72.

39. Неклеса А. І. Сутнісна характеристика економічного зростання. Ефективна економіка. 2016. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_10_39.
40. Masahiro Takada. Japan's Economic Miracle: Underlying Factors and Strategies for the Growth. Professor Wylie, 1999.
41. Маркарьян, С.Б. Япония: первые шаги к «экономическому чуду». Проблемы теории и практики управления. 2008. № 1. С. 47-52.
42. Молодякова Э.В., Маркарьян С.Б. Модернизация: японский феномен. Восточная аналитика. 2011. № 2. С. 7–13.
43. Kiichiro Yagi. Japanese Theory of Modernization/Industrialization Between Liberalism and Developmentalism. Kyoto, 2000.
44. Verena Blechinger. Money Politics in Japan (or, Pork Corrupts, and Absolute Pork Corrupts Absolutely) Social Science Japan. 1998. № 12. P. 30-34.
45. Simon Partner. Manufacturing Desire: The “Electrical Lifestyle” and the Nurturing of the Japanese Consumer Social Science Japan. 1998. № 12. P. 21-24.
46. Иванчук Д.В. Немецкое «экономическое чудо» и социально-государственное строительство ФРГ в 1950-е годы. Вектор науки ТГУ. 2015. № 2 (32-1).
47. Страгис Ю.П., История экономики, 2007, стр.416-452.
48. Людвиг Эрхард, «Благосостояние для всех». URL: <http://orel.rsl.ru/nettext/foreign/erhapd/erhsod.htm>.
49. Храмова Н. Земельная реформа в Италии Мировая экономика и международные отношения. 1998. № 2.
50. Priée H.V. The Marshall plan and its meaning. N.Y., 1955.
51. История Италии: в 3 т. / отв. ред. С.И. Дорофеев. М., 2006. Т. 3.
52. Грабарь, Н.Т. Основные предпосылки и сущность японского экономического чуда: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор.наук/ Н.Т.Грабарь. Барнаул, 2012.25с.
53. Бурмистров П. Чудо Японское: Чудо Японское. Эксперт. 2012. № 2. URL: http://expert.ru/russian_reporter/2012/12/chudo--yaponskoe.

54. Экономика Японии: историческое чудо. URL: http:tg-journal.com/economic/203-economic_japan_chudo.

55. Герус, И.М. Азиатская модель экономического развития. Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. 2014. Т. 14. № 3. С. 123-126.

56. Урюпина Ю.О. Модель ускоренного экономического развития азиатских стран (экономическое чудо). ТЕРРИТОРИЯ ИННОВАЦИЙ. 2017. №10 (14). С. 123-126.

57. Шумпетер, Й.А. Теория экономического развития. М.: Директмедиа Пабблишинг, 2008.

58. Kuwabara T., Japan and Western Civilization: Essays on Comparative Culture. Tokyo, University of Tokyo Press, 1986, p. 125.

59. Захарова Н.В., Лабудин А.В. Особенности формирования инновационной экономики в некоторых азиатских странах: возможности заимствования опыта в условиях Российской Федерации. Управленческое консультирование. 2018. (11). 59-70.

60. Даллакян С.А. Сущность и особенности японского экономического чуда, Глобализация и интеграция исследований в практическую деятельность: сборник докладов Международной научно-практической конференции. / под ред. Р.Д. Иванова. СПб.: ЕНМЦ «Мультидисциплинарные исследования», 2020. С. 86-94.

61. Лыу Ань Минь. Кластерный подход как современный инструмент инновационного развития экономики / Лыу Ань минь Вестник ЮрГТУ. 2013. № 5. С. 115.

62. Максимов С.В. Роль научных разработок и трансфера технологий в инновационном развитии предприятия Инновации. 2009. № 4. С. 32.

63. Brzezinski Z., The Fragile Blossom: Crisis and Change in Japan. New York: Harper and Row, 1972, pp. 24 -108.

64. Удальцова Н.Л., Кожанов Е.Н., Горбулина Д.В. Инновационный успех Японии: миф или реальность? Вопросы инновационной экономики. 2015. Т. 5. № 2. С. 37-46.

65. Forsberg A. America and the Japanese Miracle. P. 169.
66. Финансовые стратегии модернизации экономики: мировая практика / под ред. Я. М. Миркина. М.: Магистр, 2014. С. 76.
67. Архив документов на сайте МИД Японии.
<http://www.mofa.go.jp/mofaj/annai/honsho/shiryo/archives/>
68. Бункэн рисати нихон кингэндайси (Исследование документов и литературы по новой истории Японии). Сост. Сато Ёсимару. Токио: Фуёсёбо сюппан, 2000.
69. Нихон си. Сирё энсю (История Японии. Хрестоматия исторических документов и материалов). Сост. Фудзика Кунихико и Иноуэ Мицусада. Токио, 1956.
70. Япония (Тексты документов XIX в.). Пер. и комм. Подпаловой Г.И. и Родова Б.И. Хрестоматия по новой истории. Т. 2. М.: Мысль, 1965. С. 670-686.